

LINGURIȚELE BIZANTINE DE ÎMPĂRTĂȘIRE: O ANALIZĂ A DOVEZILOR EXISTENTE¹

Robert F. TAFT

În zilele noastre, în toate tradițiile ortodoxe, cu excepția Armeniei, lingurița din metal aurit este folosită pentru administrarea Euharistiei într-o varietate de moduri². În ritul bizantin, întrebuintarea sa este limitată pentru administrarea împărtășaniei clerului inferior și laicilor cu ambele materii euharistice deodată, prin intincție [acțiunea de adăugare a particulelor NI și KA în Sfântul Sânge astfel încât cel care se împărtășește să le primească împreună; în continuare, intincție – *n.trad.*]; pâinea sfințită este îmbibată în vinul sfințit, apoi cele două materii sunt împărtășite împreună cu ajutorul unei lingurițe³. Acesta nu este singurul și nici măcar modul curent în care se folosește lingurița de împărtășire în Răsăritul

¹ Acest studiu este inclus în volumul Robert F. Taft, *Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence*, in „Dumbarton Oaks Papers”, Vol. 50 (1996), published by: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, pp. 209-238, după care a fost făcută și prezenta traducere.

² Multe dintre Bisericile Catolice Orientale înrudite au abandonat utilizarea linguriței, dar și aici, ca și în alte părți, tradiția ortodoxă este considerată normativă.

³ N. Mitchell, *Cult și controversă: cultul Euharistiei în afara Mesei*, New York, 1982, p. 93. Intincția pentru împărtășire nu trebuie confundată cu elementele aparent similare ale „actelor manuale” de dinainte de împărtășire, cum ar fi plinirea potirului [amestecarea – *n.trad.*, în engleză comixture], îmbibarea [de exemplu, îmbibarea Sfântului Trup în Sfântul Sânge și așezarea pe un disc pentru împărtășire – *n.trad.*; în engleză, intinction], însemnarea [semnul Sfintei Cruci făcut de preot cu particica IS deasupra potirului – *n.trad.*; în engleză, consignation] și, în special, utilizările apusene ale *sancta* și *fermentum*. Pentru aceste ritualuri, pe lângă *ibidem*, pp. 57-61, vezi E. S. Drower, *Water into Wine: A Study of Ritual Idiom in the Middle East*, London, 1956, pt. 2 passim; J.-M. Hanssens, *Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus*, II-III, Rome, 1930, 1932, III, nos. 1387-1407. Am analizat întregul dosar referitor la această problemă în capitolul 8 al viitoarei mele cărți, *The History of the Liturgy of St. John Chrysostom, V: The Communion and Final Rites*, din volumele OCA.

nebizantin⁴. Dintre pre-calcedonieni, clericii ortodocși sirieni folosesc lingurița pentru a se împărtăși din potir, administrând apoi împărtășania laicilor prin intincție⁵. Ortodocșii copti și etiopieni nu folosesc lingurița pentru intincție, ci pentru a administra din potir atât clerului, cât și laicilor⁶. Singurele Biserici care au menținut intact obiceiul vechi al împărtășirii laicilor adulți cu ambele materii euharistice separat, în mână, sunt Bisericile Ortodoxă Coptă și Etiopiană și Biserica Orientală Siriană (Asiriană).

În niciun caz, nu este clar *când* și *de ce* a fost abandonată tradiția inițială de a primi de către credincioși Sfintele Taine în chip separat, în mâini, în favoarea administrării acestora cu o linguriță de împărtășire⁷. În acest studiu, voi lăsa deoparte *de ce*⁸ și mă voi concentra pe *când*. Întreaga întrebare rămâne relativ nestudiată, iar sursele liturgice directe nu sunt de mare ajutor. Rubricile manuscriselor liturgice bizantine sunt, în general, tăcute atunci când vine vorba de împărtășirea laicilor și, pe lângă aceasta, majoritatea

⁴ J.-M. Hanssens, *La cérémonie de la communion eucharistique dans les rites orientaux*, in „Gregorianum”, Vol. 41 (1960), pp. 36-43, 58; *idem*, *De concelebatione missae in ritibus orientalibus. De eius notione et modis, usu praesenti et historia*, in „Divinitas”, Vol. 10 (1966), pp. 493-505. Pentru tradițiile ne-bizantine, vezi, în special, descrierile detaliate ale ritualurilor de cuminecare ale clerului și laicilor în Drower, *Water into Wine: Biserica Răsăritului (asirienii) le oferă copiilor cuminecarea prin intincție* (p. 166); etiopienii de asemenea le oferă pruncilor cuminecarea în același mod (pp. 194-195); coptii oferă uneori laicilor cuminecarea prin intincție, dacă există mai mulți participanți (p. 184).

⁵ Drower, *Water into Wine*, pp. 147-149.

⁶ Această utilizare coptă datează cel puțin de la începutul secolului al XV-lea: A. 'Abdallah, ed., *L'Ordinamento liturgico di Gabriele V, 88^a patriarca copto, 1409-1427*, Studia Orientalia Christiana, Aegyptiaca (Cairo, 1962), pp. 100-101 (comentariu), pp. 380-381 (traducerea în italiană a textului); cf. E. Renaudot, *Liturgiarum orientalium collectio*, 2 vols., Frankfurt am Main, 1847², I, pp. 261, 263.

⁷ Am studiat întreaga problematică în detaliu în capitolul 13 al lui Taft, *History*, V. Cel mai timpuriu martor explicit al vechii tradiții a primirii cuminecării în mână este Chiril/Ioan II al Ierusalimului (post-380), Catechesis 5, 21-22: Cyrille de Jerusalem, *Catéchèses mystagogiques*, introducere, text critic și note de A. Piédagnel, J. Paris, SC 126, bis, Paris, 1988, pp. 170-173. Unul dintre ultimii martori bizantini ai tradiției originale este Sinodul Trulan (691/692), canonul 101: P.-P. Joannou, *Discipline générale antique* (IIe-IXe s.), 2 vols., Fonti codificazione canonica orientale, fasc. 9, Grottaferrata, 1962-1964, 1.1:237-239 = Mansi 1:985-988.

⁸ Am indicat câteva posibile motive, în măsura în care pot fi constatate, în viitoarea mea carte citată mai sus, la nota 3.

mărturiilor tradiției rubricale bizantine, așa cum sunt ele codificate în *diataxeis*, au fost compuse după ce trecerea la împărțășirea cu lingurița prin intincție avusese loc deja⁹.

Din fericire, singurele noastre dovezi nu sunt cărțile liturgice. Descoperirea în Siria, în prima decadă a secolului nostru [trecut] (1908-1910)¹⁰, a mai mult decât un tezaur remarcabil de bogat de odoare bisericesti bizantine și de accesorii liturgice, incluzând, între altele, și 13 lingurițe de argint, a dat naștere unui interes considerabil din partea arheologilor bizantini, istoricilor, istoricilor de artă și literatură, filologilor, epigrafilor și a altor cercetători. Chestiuni despre argintul roman și cel bizantin au fost discutate de către Marlia Mundell Mango (Oxford) în cadrul unei „mese-rotunde”, desfășurată la Paris, între 11-13 octombrie 1983¹¹. Aceste artefacte au fost aduse la cunoștința unui public mai larg la expoziția organizată la Walters Art Gallery, în Baltimore, în 1986, și printr-un simpozion organizat în perioada 16-18 mai 1986, la Walters și Dumbarton Oaks. De atunci, interesul a fost menținut de splendidele publicații care au urmat după acea expoziție: catalogul de expoziții Marlia Mundell Mango din 1986¹² și lucrările simpozionului editate de Mundell Mango și Susan Boyd, custodele bizantin de la Dumbarton Oaks¹³.

În mod surprinzător, însă, istoricii liturghiei au ignorat în mare parte acest material și posibilele sale implicații pentru istoria liturghiei. Cu excepția recentului studiu al lui Stefan Hauser¹⁴, nu

⁹ Vezi R.E. Taft, *The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, OCA 200 (1978²), xxxii-viii, pp. 124-126.

¹⁰ M. Mundell Mango, *Silver from Early Byzantium: The Kaper Koraon and Related Treasures*, Walters Art Gallery Publication in the History of Art (Baltimore, 1986), pp. 20-36.

¹¹ M. Mundell Mango, *The Origins of the Syrian Ecclesiastical Silver Treasures of the Sixth-Seventh Centuries*, în *Argenterie romaine et byzantine: Actes de la table-ronde, Paris 11-13 octobre 1983*, ed. F. Baratte, Paris, 1988, pp. 163-184.

¹² Mundell Mango, *Silver*.

¹³ S.A. Boyd and M. Mundell Mango, eds., *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium*, Washington, D.C., 1993. Cu toate acestea, posibila utilizare liturgică a acestor obiecte de argint nu a fost discutată la simpozion (p. xxi), nici opera lui Stefan Hauser nu a apărut suficient de devreme pentru a fi luată în considerare acolo (vezi nota următoare).

¹⁴ S.R. Hauser, *Spatantike und fruhchristliche Silberloffel: Bemerkungen zur Produktion Luxusgutern im 5. bis 7. Jahrhundert*, JbAC Ergänzungsband 19, Munster, 1992.

cunosc nici o altă discuție *liturgică* mai importantă privind lingurițele bisericești bizantine în mai mult de 60 de ani – de la analiza eruditului Henri Leclercq din *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (1914) și recenzia atentă a dovezilor istorice realizată de Joseph Braun (1932)¹⁵. Această omisiune este de înțeles. Liturgica răsăriteană rămâne un domeniu științific relativ tânăr, cu puțini specialiști de încredere, iar obiectele de artă ecleziastică vor continua să aibă o prioritate scăzută pe lista lucrurilor de studiat până când se va finaliza examinarea chestiunilor considerate a fi mai apăsătoare. La starea actuală a cunoștințelor noastre, paginile următoare nu pot oferi decât o trecere în revistă a dovezilor istorice despre lingurița răsăriteană de împărtășire, în special din ritul bizantin, când a fost aceasta introdusă și cum pare să fi fost folosită.

Sursele latine confirmă în mod copleșitor faptul că, în Apus, începând cu secolul al IX-lea, practica primirii împărtășaniei în mână – punerea pâinii sfințite în mâinile credincioșilor, urmată de momentul dăruirii potirului pentru a bea din el – s-a limitat doar la cler¹⁶. Pentru Bizanț, cu timpul și cu o privire mai atentă asupra dovezilor, opiniile au înaintat treptat data presupusă a apariției împărtășirii cu lingurița, de la cele mai improbabile la cele mai probabile. Unii autori mai vechi, exagerat de imaginativi, au susținut

¹⁵ H. Leclercq, „Cuiller”, *ACL* 3.2:3172-183; J. Braun, *Das christliche Altargerat in seinem Sein und in seiner Entwicklung*, Munich, 1932.

¹⁶ P.-M. Gy, „Quand et pourquoi la communion dans la bouche a-t-elle remplacé la communion dans la main dans l'Eglise latine?” in *Gestes et paroles dans les diverses familles liturgiques. Conférences S -Serge, XXIV Semaine d'études liturgiques, Paris, 28 juin-1 juillet 1977*, *BibEphL Subsidia* 14, Rome, 1978), pp. 117-121; numeroase texte citate în O. Nussbaum, *Die Handkommunion*, Cologne, 1969, 25 ff; M. Auge, *A proposito della comunione sulla mano*, in „*Ecclesia orans*”, Vol. 8 (1991), pp. 302-303; Mitchell, *Cult and Controversy*, pp. 86-92; also J. A. Jungmann, *The Mass of the Roman Rite: Missarum sollemnia*, 2 vols., New York, 1951, 1955, II, pp. 381-382. Jungmann asociază această schimbare cu trecerea de la pâinea dospită la pâinea nedospită și citează canonul 2 al conciliului Rouen cca. 878, care legiferează, „nulli autem laico aut feminae eucharistiam in manibus ponat, sed tantum in os eius” (Mansi 10:1199-1200). Totuși, Gy leagă restricția cuminecării cu mâna pentru cler cu obiceiul transalpin de a unge mâinile preoților la hirotonie. Mai departe, spune Gy, nu au existat nici concilii, nici măcar un episcop la Rouen în această perioadă a incursiunilor vikinge, iar canonul de la Rouen pe care Jungmann îl citează este o invenție a lui Regino de Prum (d. 915).

că Ioan Gură de Aur a introdus lingurița¹⁷ de împărtășire din cauza femeii înșelătoare macedonene, din povestea minunii relatată de Sozomen, în *Istoria Bisericii*, VIII, 5.4-6¹⁸. Mai puțin improbabil, John Meyendorff, fără o documentare care să-i susțină afirmația, deși, fără îndoială, se gândește la lingurițele bizantine de argint din descoperirile arheologice, a declarat: „curând, laicilor nu li s-a mai permis, nici unuia (cu excepția împăratului), să primească Trupul lui Hristos în mână și să bea din potir. În Constantinopol, încă din secolul al VII-lea, împărtășania a fost dată laicilor cu o linguriță specială”¹⁹. Mai prudent, Otto Nussbaum afirmă că lingurița răsăriteană de împărtășire apare spre sfârșitul secolului al VIII-lea²⁰. Andre Jacob²¹, urmându-i lui Braun²², afirmă că lingurița bizantină de împărtășire este menționată pentru prima dată la Sinodul de la Constantinopol, în 861. Anterior, A. Petrovskij a încercat să susțină că prezența ritului plinirii potirului²³ în cel mai vechi manuscris al unui Evhologhion existent, codexul Barberini din secolul al VIII-lea

¹⁷ Aceasta este opinia lui Petrus Arcadius, *De concordia ecclesiae occidentalis et orientalis in septem sacramentorum administratione libri VIII*, Paris, 1672, cartea 2, cap. 53, și a lui Ligaridius: J. Goar, *Evhologhion sive Rituale Graecorum...*, Venice, 1730; repr. Graz, 1960, 130 n. 179. Ligaridius este Paisios Ligarides (1610-1678), elevul Colegiului grecesc din Roma și mai târziu mitropolit grec ortodox de Gaza, pentru care vezi H.T. Hionides, *Paisios Ligarides*, Twayne's World Author Series 240, New York, 1972. C. Kucharek, *The Byzantine-Slav Liturgy of St. John Chrysostom: its Origin and Evolution*, Allendale, N.J., 1971, 694 n. 15, adaugă Nichifor Calist ca unul care susține acest punct de vedere, deși Kucharek nu oferă nici o documentație justificativă și nu găsește nici o mențiune despre linguriță în relatarea miracolului din Nichifor Calist, *Church History* (ca. 1320), XIII, 7, PG 146, cols. 953-956.

¹⁸ GCS 50:357-58 = PG 67, cols. 1528-1529; cf. F. van de Paverd, *Zur Geschichte der Mefiliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts: Analyse der Quellen bei Johannes Chrysostomos*, OCA 187 (1970), 532. Aceeași relatare, cu adăugiri, este reamintită în Nichifor Calist, *Church History* (ca. 1320), XIII, 7, PG 146, cols. 953-956.

¹⁹ J. Meyendorff, *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church, 450-680 A.D.*, Crestwood, 1989, p. 74.

²⁰ Nussbaum, *Handkommunion*, 28.

²¹ A. Jacob, *Deux formules d'immixtion syro-palestiniennes et leur utilisation dans le rite byzantin de l'Italie méridionale*, in „*Vetera Christianorum*”, Vol. 13 (1976), 36.

²² Braun, *Altargerät*, 272.

²³ Plinirea sau „amestecarea” constă în unirea simbolică a Trupului și Sângelui euharistic prin punerea unei bucăți de pâine consacrată în potirul vinului consacrat chiar înainte de împărtășire.

din biblioteca Vaticanului gr. 336²⁴, implică în mod necesar utilizarea linguriței²⁵, fapt care, cu siguranță, nu se întâmpla; plinirea potirului existând cu mult înainte de împărtășirea cu lingurița²⁶.

În fața acestei confuzii și a tendinței unora (cel puțin în opinia mea) de a se baza în mod necritic pe dovezi materiale pentru concluzii liturgice, fără a ține cont în mod corect de sursele literare, voi încerca să fac ceea ce nimeni nu a încercat de zeci de ani: să reexaminez nu doar dovezile arheologice, ci și pe cele literare și liturgice, cât se poate de exhaustiv. Deoarece, *liturgic* cel puțin, dovezile textuale trebuie să interpreteze descoperirile arheologice și nu invers – existența lingurițelor nu definește utilizarea lor liturgică – și din cauza complexității descoperirilor arheologice, cred că este mai util să rezumăm dovezile materiale despre lingurițele bisericesti înainte de a examina baza literară pentru posibila lor interpretare ca lingurițe liturgice.

Lingurițe bisericesti: dovezile arheologice

I. Descoperirile

Sute de lingurițe de argint din antichitatea târzie și din Evul Mediu timpuriu au fost descoperite în Răsărit și în Apus²⁷. În cadrul Imperiului bizantin, la care investigația noastră este limitată, s-au descoperit linguri într-o mare varietate de situri – Canoscio Mytilene, Lampsacus, Cipru, Ma'arat en Noman și, cel mai important dintre toate, în celebrul „Tezaur Kaper Koraon”. O altă comoară majoră din argintul Bisericii bizantine, marele și opulentul tezaur Sion, descoperit în sud-vestul Turciei, în afara satului

²⁴ S. Parenti and E. Velkovska, eds., *L'Euclologio Barberini gr 336* (ff. 1-263), *BiblEphL Subsidia* 80, Rome, 1995, nos. 19.6, 40.6; E E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford, 1896, 341.19-20.

²⁵ A. Petrovskij, *Istorija čina pričlašćenija v vostočnoj i zapadnoj Cerkvi*, in „*Khristianskoe čtenie*”, Vol. 209, year 80 (1900), pt. 1:368.

²⁶ Amestecarea Sfintelor este amintită la cca. 392 în Theodor de Mopsuestia, Hom. 16, 15-20, în R. Tonneau and R. Devreesse, *Les homélies catéchétiques de Theodore de Mopsueste*, ST 145, Vatican City, 1949, pp. 557-563; A. Mingana, *Commentary of Theodore of Mopsuestia on the Lord's Prayer and on the Sacraments of Baptism and the Eucharist*, Woodbrooke Studies 6 (Cambridge, 1933), pp. 105-107.

²⁷ Bine ilustrată și încă utilă, chiar dacă este învechită, este Leclercq, *Cuiller*. Literatura relevantă mai recentă este citată în notele următoare.

Kumluca, la aproximativ opt kilometri nord de coasta Lyciei, nu conține lingurițe²⁸.

Marlia Mundell Mango a adunat și a comentat descoperirile relevante pentru studiul nostru – lingurițele răsăritene din vistieriile bisericilor – unele dintre ele putând fi instrumente liturgice. Mă voi referi la ele și la alte obiecte prin numerele pe care ea le atribuie în catalogul expoziției Walters²⁹. Toate aceste lingurițe, cu excepția uneia (nr. 69), provin din cele patru faimoase tezaure de argint din Siria de Nord asociate cu Hama (Walters Art Gallery), Stuma (Muzeul Arheologic, Istanbul), Riha (mai ales la Dumbarton Oaks) și Antiohia (în mare parte la Metropolitan Museum of Art, New York, deși lingurițele sunt la Dumbarton Oaks)³⁰.

Nu trebuie să intru (și nici nu sunt competent) în listele referitoare la ipoteza contestată de Mundell Mango³¹ potrivit căreia toate aceste patru tezaure cuprindeau de fapt o singură rezervă săpată, în ianuarie 1908, la Stuma sau lângă Stuma³². Această chestiune este relevantă pentru discuția noastră deoarece așezarea bizantină din Kaper Koraon – Kepar Kurin, în siriacă, „satul cuptoarelor”, identificată drept satul modern sirian Kurin, de la

²⁸ S.A. Boyd, *A «Metropolitan Treasure» from a Church in the Provinces: An Introduction to the Study of the Sion Treasure*, în Boyd and Mundell Mango, „Silver Plate”, Vol. 5, și harta de la fig. A.

²⁹ Mundell Mango, *Silver* (ca mai sus, nota 9).

³⁰ *Ibidem*, nr. 1-29 (Hama); nr. 31, 33, 36, 39 (Stuma); nr. 30, 32, 35, 37-38 (Riha); nr. 40-56 (Antiohia). În ceea ce privește proveniența „antiohiană” a lingurițelor de la Dumbarton Oaks (nr. 49-56), pe care curatorul Susan Boyd mi-o aduce la cunoștință, se bazează pe informații ale negustorului, și căroră Mundell Mango le atribuie un semn de întrebare, vezi și *DOCat*, I, nr. 13, pp. 17-19: „Nu avem dovezi satisfăcătoare cu privire la locul în care au fost găsite aceste linguri”. Aici M.C. Ross le atribuie unui atelier constantinopolitan de la sfârșitul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea. Ross este de acord însă că lingurițele Hama sunt din Siria.

³¹ Vezi, în special, studiul excelent al lui A. Effenberger, *Bemerkungen zum «Kaper-Koraon-Schatz»*, în „*Tesserae: Festschrift für Josef Engemann, JbAC*” Ergänzungsband 18, Münster, 1991, pp. 241-77; Hauser, *Silberlöffel*, pp. 43-48. Hauser (p. 48) preferă două grupări: (1) Tezaurul Stuma-Riha și (2) Tezaurul Kaper Koraon.

³² Mundell Mango, *Silver*, pp. x, xiii, 6, 17, 20-21, 33-34; hărțile siturilor, 21, fig. 11.1-2; istoria modernă a tezaurelor, pp. 20-34; cf., de asemenea, Mundell Mango, *Origins*, în special pp. 165-167 și harta, fig. 1; Boyd și Mundell Mango, „Silver Plate”, p. xxv.

câțiva kilometri de Stuma – este menționată pe unele dintre obiectele găsite în tezaure, numită în mod convențional „comoara Kaper Koraon”. Voi continua cu această convenție.

II. Descoperirile evaluate

1. *Sunt liturgice lingurițele?* Deoarece, în mod evident, lingurițele pot fi folosite și pentru alte lucruri decât pentru liturghie, simpla existență a unei lingurițe nu este un motiv pentru a o considera instrument liturgic. Este nevoie de dovezi care să demonstreze, nu să conteste, un scop liturgic pentru un astfel de obiect obișnuit și, în cele mai multe cazuri, după cum vom vedea, nu există asemenea dovezi. Așadar, consider ca punct al meu de plecare faptul că lingurițele nu trebuie să fie considerate liturgice, cu excepția cazului în care există un motiv întemeiat pentru a o face. Aceasta nu înseamnă că se poate respinge o utilizare liturgică; înseamnă doar că acest caz nu este suficient de puternic pentru a servi drept argument în sprijinul unui astfel de scop.

Același lucru este valabil chiar și pentru lingurițele găsite în tezaurele bisericesti. În astfel de descoperiri s-au găsit tot felul de obiecte, unele evident liturgice, unele posibil liturgice, altele evident neliturgice. Dovada arheologică pentru existența lingurițelor printre vasele bisericesti este considerabil anterioară oricărei dovezi textuale cu privire la modul în care aceste lingurițe ar fi putut fi utilizate; nu se poate presupune pur și simplu că orice linguriță găsită într-un tezaur al unei biserici este un instrument liturgic. Hauser a analizat întreaga istorie a acestei discuții, arătând că argumentele avansate în favoarea considerării unora dintre aceste instrumente drept lingurițe de împărtășanie sunt foarte fragile³³. El subliniază că lingurițele au fost găsite în tezaure împreună cu alte tacâmuri. Faptul că toate lingurițele au fost găsite printre comorile bisericii este irelevant: nu orice obiect folosit în biserică, nici orice obiect donat unei biserici și păstrat în tezaurul său nu devine astfel *obiect liturgic* sau *vas liturgic*. Așadar, metodologic nu este corect să se postuleze, doar pe baza faptului că au fost găsite în tezaurul bisericii, o utilizare liturgică doar pentru lingurițe, ignorând toate celelalte ustensile și odoare lăsate bisericilor și găsite în aceleași tezaure³⁴.

³³ Hauser, *Silberlöffel*, în special pp. 78-87.

³⁴ *Ibidem*, p. 86.

Într-adevăr, în afară de discuri, potire, lingurițe de împărtășire, ripide, cruci de procesiune, cădelnițe și alte vase liturgice și accesorii similare, o distincție funcțională între vesela obișnuită din argint sau aur și o mulțime de alte feluri de veselă bisericească din argint sau aur – tăvi, vase, cupe, polonice, ulcioare, căni pentru apă, vase de spălat pe mâini, castroane, cutii, chivote, vase pentru ulei și mir și tămâie – este imposibil de dovedit doar dacă utilizarea lor în biserică este confirmată de dovezi suplimentare despre formă, design, decorare, inscripție, proveniență sau orice altceva. Nu știu nici o modalitate de a face diferența între o farfurie de argint seculară mare și obișnuită și un disc bizantin timpuriu pentru Euharistie, cu excepția cazurilor în care obiectul a fost găsit într-un tezaur ce cuprinde exclusiv vase liturgice, se asortează cu un potir și/sau o steluță (*asterikos*), poartă o inscripție cum ar fi „Luați, mâncați” (vezi secțiunea B.V.3, de mai jos), înfățișează scena Împărtășirii Apostolilor (ca în discurile de la Riha și Stuma)³⁵ sau ne vorbește despre proveniența sa și/sau scopul său într-un alt mod la fel de direct.

În plus, avem dovezi arheologice și documentare conform căroră, în antichitatea târzie, obiectele seculare de argint și odoarele, inclusiv lingurițele, au fost donate bisericilor din Răsărit și Apus pentru valoarea lor monetară, și nu pentru uz liturgic. Pentru Răsărit, povestea argintului lui Sosiana (vezi secțiunea B.I.1 de mai jos) confirmă o astfel de donație. De asemenea, în Apus, erau donate bisericilor³⁶ lingurițe, împreună cu alte bunuri, deși, aici, lingurițele nu au fost niciodată folosite pentru administrarea împărtășaniei. Un inventar detaliat care se află într-un manuscris din secolul al IX-lea al *Gesta Pontificum Autissiodorensium* (Actele episcopilor din Auxerre), găsit în registrele catedralei din Auxerre³⁷, descrie și dă greutatea unei uriașe comori care cuprinde două servicii de argint (*ministeria*) descoperite, se crede, pe terenul unuia

³⁵ Mundell Mango, *Silver*, pp. 159-170, fig. 34.3-8 și 35.3-6.

³⁶ Pe lângă exemplele date mai jos, vezi *ibidem*, nr. 81-82; Hauser, *Silberlöffel*, p. 85; O. von Hessen, W. Kurze, și C.A. Mastrelli, *Il tesoro di Galognano*, Florence, 1977, 48 ff; C. Johns, *The Silver from the Thetford Treasure*, în Baratte, *Argenterie* (ca mai sus, nota 10), pp. 51-56.

³⁷ J. Adhémar, *Le trésor d'argenterie donne par Saint Didier aux églises d'Auxerre (VII siècle)*, în „RA”, ser. 6, 4 (1934), pp. 44-54, din care sunt preluate următoarele informații. Sunt îndatorat lui Susan Boyd pentru această referință.

dintre lăcașurile păgâne unde au fost construite primele biserici din zonă. Sfântul Didier, unul dintre cei mai bogați domni din Galia antică târzie, a donat comoara catedralei din Auxerre în secolul al VII-lea. Inventarul enumeră 46 de lingurițe în înregistrări distincte:

Articolul [22], 9 lingurițe care cântăresc 1,13 kg³⁸.

Articolul [23], o linguriță fără inscripționarea greutateii sale, care cântărește 500gr; la mijloc are o rotiță argintie, iar pe circumferință o bandă decorativă.

Articolul [46], 12 lingurițe care cântăresc 1,4 kg.

Articolul [47], 12 lingurițe care cântăresc 900 gr.

Articolul [48], 12 lingurițe care cântăresc 1,36 kg. Mânerele lor sunt inscripționate³⁹.

Alte tezaure apusene conțineau și lingurițe: șase la Boscoreale, Italia, 39 la Veillon, în Vendée, Franța⁴⁰; mai multe la Mildenhall în Suffolk, Anglia⁴¹.

În cele din urmă, nu avem pur și simplu nici o dovadă documentară că lingurițele au avut vreun uz liturgic în Răsăritul creștin la o dată la fel de timpurie ca aceste descoperiri arheologice. Un inventar rar al vaselor liturgice din această perioadă se regăsește în *Vita et passio* a Sfântului Mucenic Pancratie, episcop de Taormina în Sicilia, probabil din secolul al VII-lea, un scenariu legendar plasat în Pont pe vremea Sfântului Apostol Petru⁴². Acesta enumeră toate accesoriile bisericesti necesare (πόσαν ἐκκλησιαστικὴν

³⁸ Greutățile sunt în lire romane, ca în original. O liră romană sau libra = 0,718 lbs și conține 12 uncii (*unciae*).

³⁹ Adhémar, *Le trésor d'argenterie*, 49, 52: „[22] Item dedit cocleares IX, pesantes libras II et semissem. [23] Item coclearem unam impensalem pensantem libram I et uncias X; habet in medio rotellam nigellatam, et in giro listram. [46] Cocleares XII, pensantes libras III et uncias II. [47] Item, cocleares XII, pensante libras II et uncias IX. [48] Item cocleares XII, pensantes libras III. Habent caudas scriptas”.

⁴⁰ *Ibidem*, 49 n. 5, citând pe H. Thedenat, *Les trésors de vaisselle d'argent trouvés en Gaule par H. Thedenat et A. Heron de Villefosse*, Paris, 1885, p. 47; vezi lista completă în Hauser, *Silberlöffel*, pp. 99-135.

⁴¹ Acest tezaur de treizeci și patru de tacâmuri de masă romane din argint, inclusiv lingurițe, a fost îngropat la cca. 360 și dezgropat prin ararea fermei West Row din Mildenhall în 1942. Cf. K.S. Painter, *The Mildenhall Treasure*, Londra, 1977. Pentru ilustrații a trei lingurițe Mildenhall din Muzeul Britanic cu alfa/Chi-Rho/omega înscrise pe interiorul vasului, a se vedea DPAC 3: 165, fig. 53.

⁴² BHG 1410.

κατάστασιν) pe care le pune la dispoziția lui Pancratius și a lui Marcian, astfel încât să poată înființa o biserică. Inventarul include:

„două Evanghelii, două cărți ale Faptelor săvârșite de Sfântul Apostol Pavel, două seturi de disc-și-potir (δισκοποτήρια) din argint, două cruci din cedru și două volume (τόμοι) din ilustrațiile (ιστορίαι) divine care conțin pictura bisericii, de exemplu, povestea picturală (εικονική ιστορία) a Vechiului și a Noului Testament...”⁴³.

Dar nu există nici o linguriță.

Deci, fără a pretinde că resping folosirea liturgică a tuturor lingurițelor descoperite, o procedură nici necesară, nici posibilă, mă voi concentra pe cele care ar fi putut fi destinate uzului liturgic și le voi exclude pe cele prea suspecte pentru a servi drept bază pentru argument. Tezaurul Kaper Koraon include, *printre altele*, astfel de odoare bisericești și accesorii precum potire, discuri, căni pentru apă, site pentru vin, ripide, cruci pentru procesiune, un polonic și 13 lingurițe⁴⁴. Dintre acestea, opt lingurițe din așa-numitul tezaur al Antiohiei (nr. 49-56) înscrise cu numele apostolilor – existau, fără îndoială, 12 lingurițe în setul inițial – și o linguriță din tezaurul Hama (nr. 22), precum și lingurițele descoperite în alte cercetări de la Canoscio, Mytilene, Lampsacus și Cipru, pe care Mundell Mango le consideră că erau destinate utilizării seculare din motivul foarte bun că nu există dovezi pentru a le evalua diferit⁴⁵. Acest lucru înseamnă că rămân cinci lingurițe de la mijlocul secolului al VI-lea sau începutul secolului al VII-lea⁴⁶ – nr. 18, 19, 20, și 21 din Tezaurul Hama și eventual nr. 69 din tezaurul Ma'aret en Norman, găsită la 20 km sud de Stuma – care, potrivit Mundell Mango, erau destinate uzului liturgic⁴⁷. Toate au o cruce gravată în căușul

⁴³ Traducere ușor modificată din C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, pp. 312-1453. Surse și documente din History of Art Series, Englewood Cliffs, N.J., 1972, 137, care o are (cf. p. 265) din extrase publicate de A.N. Veselovskij, *Sbornik Otdelenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademij Nauk* 40.2 (1886), 73 ff.

⁴⁴ Mundell Mango, *Silver*, nr. 18-22 (Hama), nr. 49-56 (Antiohia[?]), la *Dumbarton Oaks*.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 120.

⁴⁶ Pentru datare, consultați cel mai recent Effenberger, *Bemerkungen*, pp. 266-273.

⁴⁷ Mundell Mango, *Silver*, p. 120; *idem*, *The Uses of Liturgical Silver in the 4th-7th Centuries*, în „Church and People in Byzantium”, ed. by Rosemary Morris, *Birmingham*, n.d., p. 248.

lor, care, dacă ar fi fost lingurițe de împărțășire, ar fi reprezentat, desigur, partea care era scufundată în vinul sfințit⁴⁸. Deși crucile au reprezentat o decorație creștină extrem de comună, chiar și pe obiectele seculare⁴⁹, gravarea unei cruci în căușul unei lingurițe este considerată ca fiind neobișnuită⁵⁰. În plus, lingurițele cu nr. 18 și 19 au și inscripțiile donatorilor: +Υπέρο εὐχῆς Ἡλιωδόρου (+În împlinirea unui jurământ al lui Heliodoros) (nr. 18) și Ἰωάννου Θωμᾶ + τῶν Θεοφίλου ([darul] lui Ioan [și] Toma + [fiii] lui Teofil) (nr. 19)⁵¹. În mod semnificativ, donatorii acestor două lingurițe de la Hama au dat și potire bisericii Sfântului Serghie. În jurul anului 550 d.Hr., Heliodor a donat lingurița nr. 18 și potirul nr. 27; în anii 602-610 d.Hr., Ioan și Toma, fiii lui Teofil, au dat lingurița nr. 19 și, împreună cu fratele lor Mannos, potirul nr. 2⁵². Deși toate acestea nu dovedesc nimic, un uz liturgic al acestor lingurițe nu se poate exclude⁵³.

2. *Sunt pentru Împărțășanie lingurițele?* Chiar dacă unele dintre aceste lingurițe au fost folosite în biserică, acest lucru nu înseamnă că au fost folosite la Euharistie. S-a sugerat (și la fel de puternic s-a și contestat) că acestea ar fi putut fi folosite și pentru rituri „paraliturgice”, cum ar fi mesele de la agape sau *refrigerium*, un ospăț funerar în cinstea celor adormiți; a se observa cât de multe lingurițe au fost descoperite în morminte⁵⁴. Un catalog târziu (1396 d.Hr.) al tezaurului din Hagia Sophia amintește de „lingurița pentru mir (*myron*)” (vezi secțiunea B.V.8 de mai jos). Mai mult, chiar dacă lingurițele erau euharistice, nu se poate presupune că erau lingurițe

⁴⁸ Mundell Mango, *Silver*, nr. 18-21, p. 69; *idem*, *The Uses of Liturgical Silver*, 248 and fig. 39. Vezi și inscripțiile de pe lingurile Mildenhall, de mai sus, nota 40.

⁴⁹ J. Engemann, *Anmerkungen zu spätantiken Geraten des Alltagslebens mit christlichen Bildern, Symbolen und Inschriften (mit 12 Abbildungen im Text und 11 Tafeln)*, in „JbAC”, Vo. 15 (1972), pp. 165-172.

⁵⁰ Mundell Mango, *Silver*, 120, pp. 126-127.

⁵¹ *Ibidem*, pp. 118-119, 121-122.

⁵² *Ibidem*, p. 120; Mundell Mango, *Origins*, pp. 167-169, 172-175; Hauser, *Silberlöffel*, p. 49. În ceea ce privește inscripțiile donatorilor, consultați dezbaterile excelente din I. Sevckenko, *The Sion Treasure: The Evidence of the Inscriptions*, în Boyd and Mundell Mango, „Silver Plate” (ca mai sus, nota 12), pp. 39-56.

⁵³ Hauser, *Silberlöffel*, p. 87: „Ihre Nutzung entgegen den durch die Texte bezugten damaligen Regeln kann jedoch im Gegensatz zu den anderen Löffeln nicht ausgeschlossen werden”.

pentru administrarea Sfințelor Taine. Datorită sitelor și a altor utensile găsite în tezaurele bisericii sau prezente în inventarele bisericilor (vezi secțiunea B.V., de mai jos), s-ar părea că vinul liturgic nu a fost întotdeauna de înaltă calitate, iar lingurițele ar fi putut fi folosite pentru a îndepărta impuritățile din potir sau pentru a amesteca vinul și apa⁵⁵, fie atunci când potirul era amestecat înainte de începutul liturghiei, fie la turnarea căldurii (*zeonului*) chiar înainte de împărtășire, în practica bizantină⁵⁶. În plus, forma spatulară a acestor linguri antice târzii, cu mânerul lor lung, drept și un căuș larg, puțin adânc⁵⁷, ar face aproape imposibilă folosirea lor drept instrument pentru a lua sau administra vinul sfințit din potir fără a-l vărsa. Acest lucru s-ar întâmpla chiar și folosind un potir cu o foarte mare capacitate (între 12.5 și 20.9 cm în diametru între margini), capacitate comună potirelor bizantine antice și medievale târzii⁵⁸. Mi s-a spus că acest lucru a fost verificat prin experiment.

3. *Sunt lingurițele liturgice de rit bizantin?* Alte câteva atenționări sunt, de asemenea, necesare înainte de a examina mai îndeaproape problemele liturgice implicate. La ce tradiție eclezială se referă aceste obiecte? Nu există nimic care să sugereze că biserica Sfântului Serghie, despre care Mundell Mango crede că a primit 56 dintre obiectele de argint existente între 540 și 560 d.Hr., a fost calcedoniană sau monofizită⁵⁹, deși în această perioadă, când uzurile liturgice ale calcedonienilor și non-calcedonienilor din zonă

⁵⁴ Mundell Mango, *Silver*, 254, citând von Hessen, Kurze, and Mastrelli, *Il tesoro di Galognano*, 56 ff, privind lingurița nr. 82 (Gallunianu Treasure); V. Milojević, *Zu den spätkaiserzeitlichen und merowingischen Silberlöffel*, extra din *BerRGKo* 49 (1968), cu o nouă prefață de către autor, Berlin, 1970, 113 ff, pp. 128-129; Engemann, *Anmerkungen*, pp. 165-172; Hauser, *Silberlöffel*, pp. 79-86.

⁵⁵ Această posibilitate este sugerată în Mundell Mango, *Silver*, p. 120; *idem*, *Uses of Liturgical Silver*, p. 248.

⁵⁶ Căldura (*Zeon*) se referă la ritualul exclusiv bizantin de a adăuga apă clocotită în potirul sfințit înainte de cuminecare: vezi R.E. Taft, *Water into Wine. The Twice-Mixed Chalice in the Byzantine Eucharist*, in „Le Museon”, Vol. 100 (1987), pp. 323-342.

⁵⁷ Ilustrații în Mundell Mango, *Silver*.

⁵⁸ Paisprezece exemple ilustrate și studiate în *ibidem*, nr. 1-3, pp. 27-30, 41, 57-59, 61-62, 73; cf. de asemenea Mundell Mango, *Origins*, pls. I.2, III.1-4, VI.1-2.

⁵⁹ Mundell Mango, *Silver*, pp. 6-7.

erau aceleași, nu ar fi avut oricum consecințe ușor identificabile pentru folosirea liturgică a vaselor⁶⁰.

Relevant, însă, este că, deși după criteriile de istorie a artei aceste obiecte pot fi considerate „bizantine”, deoarece au fost găsite în limitele imperiului bizantin, după criteriile liturgice, dacă au fost descoperite în cadrul unei alte patriarhii decât cea a Constantinopolului în perioada anterioară bizantinizării liturgice a celorlalte patriarhii ale lumii ortodoxe, ele nu pot fi în nici un fel considerate „vase liturgice de rit bizantin”⁶¹. Regiunea în care s-a găsit vesela Bisericii Siriene a fost una bogată, bucurându-se de contacte strânse cu capitala. Ioan al III-lea Scolasticul, patriarhul Constantinopolului din 565 până în 577, s-a născut în apropiere de Sarmin. Dar nimic din toate acestea nu face ca vecinătatea să fie „bizantină” în sensul liturgic al termenului.

III. Concluzie

Ce este atunci de făcut cu aceste lingurițe de argint din secolele al VI-lea și al VII-lea? Doar dovezile arheologice nu oferă nici o bază corespunzătoare pentru rezolvarea problemei. În cazul în care acestea sunt singurele date disponibile, ar trebui să fim de acord că unele lingurițe ar putea fi considerate cu siguranță liturgice. Două dintre ele (nr. 18-19) au gravate inscripțiile donatorilor care arată nu numai că au fost donate unei biserici, ci și că au fost realizate în mod expres pentru o biserică. S-ar putea ca acest fapt să denote o anumită întrebuițare eclezială. În plus, au fost donate împreună cu potire, ceea ce ar putea sugera că lingurițele și potirele

⁶⁰ Despre bizantinizarea liturgică ulterioară a ortodocșilor calcedonieni în această zonă, vezi R.F. Taft, *The Byzantine Rite: A Short History, American Essays in Liturgy*, Collegeville, 1992, pp. 57 și 64 n. 31.

⁶¹ *Ibidem*. Distincția nu este una irelevantă, pentru că este o sursă de confuzie considerabilă în istoria liturgică atunci când se referă, să spunem, la o clădire a Bisericii din Siria, Palestina sau Egipt ca „bizantină” înainte ca o astfel de denumire să fie acceptabilă dintr-o perspectivă liturgică. Așadar, fără vreo dorință de a împiedica folosirea terminologiei pentru a se potrivi disciplinelor lor, în problemele liturgice trebuie să restricționez termenul „bizantin” la ceea ce se poate spune în mod corespunzător referitor la ritul Patriarhiei Constantinopolului din perioada anterioară și, mai târziu, la sinteza hagiopolit-constantinopolitană care a dus la ceea ce numim acum rit bizantin. Despre toate acestea, vezi Taft, *The Byzantine Rite; idem, Byzantine Rite, ODB* 1:343-344.

au fost cumva folosite împreună, indicând astfel că aceste lingurițe erau ustensile liturgice. Deși dovezile sunt neconcludente, deducția aceasta nu este una lipsită de logică.

Ce scop liturgic ar fi putut avea, reprezintă o altă problemă. Ar fi putut fi folosite pentru a amesteca Sfântul Mir (*myronul*) (vezi, din nou, secțiunea B.V.8, de mai jos). Dacă întrebuintarea ar fi fost euharistică, ele ar fi putut fi folosite pentru a amesteca vinul și apa din potir, pentru a împărtăși Scumpul Sânge sau pentru a înmuia cu Scumpul Sânge porțiunea de pâine sfințită rezervată bolnavilor sau pentru Liturghia Darurilor Mai Înainte Sfințite⁶². Avem dovezi pentru o Liturghie a Darurilor Mai Înainte Sfințite bizantină din 691/692 d.Hr., când canonul 52 al Sinodului Quinisext din Trullan dispune celebrarea acesteia în zilele din timpul săptămânii în Postul Mare⁶³, și în întreaga tradiție euhologică de la Barberini gr. 336 (37r-43r)⁶⁴, de la mijlocul secolului al VIII-lea⁶⁵. Dar, din dovezile ample referitoare la primirea împărtășaniei în mână în toate sursele existente, din Răsărit și din Apus, din secolele al IV-lea

⁶² Vezi Constantine Harmenopolis (d. ca. 1380), *Epitome canonum*, II, 6 (52), PG 150, col. 97; vezi și rubricile din Liturghia greacă și slavonă a Sfântului Vasile în câteva manuscrise: *Sofia Slav* 529 (secolul al XV-lea), M.I. Orlov, *Liturghia sv. Vasili-ja Velikago*, St. Petersburg, 1909, pp. 282-283; Athens Ethnike Bibl. 775 (secolul al XVI-lea); P.N. Trempleas, *Αι τρεις Λειτουργίαι κατά τους εν Ατέναις κώδικας*, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 15, Atena, 1935, p. 191; Esphigmenou 120 (A.D. 1602), A.A. Dmitrievskij, *Opisanie liturgiceski khrukopisej hranjascixsjav bibliotekahp ravoslavnagov ostoka*, I-II, Kiev, 1895, 1901, și III, Petrograd, 1917, aici II, 962. Liturghia Darurilor Mai Înainte Sfințite este o rânduială de cuminecare din Postul Mare la care Jertfa a fost sfințită la o Liturghie anterioară – prin urmare, „Înainte Sfințitele” – sunt folosite la împărtășire. Rubricile pentru pregătirea Euharistiei Înainte Sfințite se găsesc în Liturghia Sfântului Vasile deoarece acel formular a fost (și este) folosit în Duminicile Postului. Întrucât Liturghia Darurilor Mai Înainte Sfințite este Liturghia din zilele săptămânii Postului Mare, Darurile trebuie pregătite la Liturghia din Duminica precedentă, adică a Sfântului Vasile. Cel puțin din secolul al XI-lea, anumiți autori bizantini au interzis practica de a înmuia Trupul pregătit pentru Liturghia Darurilor Înainte Sfințite, dar acest lucru dovedește doar că a fost făcut: vezi M. Andrieu, *Immixtio et consecratio: La consécration par contact dans les documents liturgiques du moyen age*, Paris, 1924, cap. 8, pp. 196-215, în special 201 ff, și textele citate acolo.

⁶³ Joannou, *Discipline*, 1.1:189 = Mansi 11:967.

⁶⁴ Parenti and Velkovska, *L'Euclologio Barberini*, nr. 42-48.

⁶⁵ Brightman, *Liturgies*, pp. 345-352.

până la al VIII-lea⁶⁶, pare aproape imposibil ca încă din secolul al VI-lea sau al VII-lea să fie utilizate lingurițe în ritul bizantin așa cum sunt folosite astăzi, pentru a administra laicilor Trupul și Sângele deodată, din potir, în timpul Liturghiei euharistice. Dacă acestea au fost folosite în afara liturghiei, pentru a cumineca bolnavii, desigur, este o posibilitate⁶⁷, deși nu avem dovezi specifice bizantine pro sau contra. Așadar, existența unor lingurițe, chiar lingurițe liturgice, între odoarele bisericești bizantine timpurii nu înseamnă neapărat că au și fost folosite la distribuirea împărtășaniei, iar dacă ar fi fost folosite, nu știm cum se proceda. Și, cu siguranță, nu înseamnă că au fost folosite așa cum sunt folosite astăzi. Atunci, cum au fost folosite aceste lingurițe?

Liturgica comparată este de puțin ajutor. Sute de lingurițe de argint au fost descoperite și în Apus, unele dintre ele aproape identice ca formă și decorațiune precum cele considerate „liturgice” din descoperirile răsăritene⁶⁸. Deși unele dintre aceste lingurițe apusene erau liturgice, mai ales că lingurițele sunt încă folosite în Europa Occidentală pentru a amesteca câteva picături de apă cu vinul la pregătirea potirului, W.H. Freestone respinge utilizarea lor pentru cuminecare: „Nu există dovezi care să arate că, în Apus, lingurița a fost folosită pentru administrarea Euharistiei. Dar un instrument similar a fost folosit și, în ritul latin încă mai este folosit, pentru pregătirea vinului și a apei amestecate și pentru îndepărtarea elementelor străine din potir”⁶⁹. Braun este la fel de categoric: „În nici un moment ritul latin nu a cunoscut lingurițe de împărtășire”⁷⁰, preferând în schimb un tub de aspirație/un pai, de obicei din argint sau aur, un instrument care, la rândul său, a fost la fel

⁶⁶ Vezi mai sus, nota 6.

⁶⁷ Împărtășirea bolnavilor prin amestecarea Sfintelor a existat și în alte părți, deși nu neapărat prin intermediul unei lingurițe. Vezi, mai jos, secțiunea B.I.2 și notele 78 și 101.

⁶⁸ Există numeroase exemple în diferite capitole în Hauser, *Silberlöffel*; Miložčić, *Silberlöffel*.

⁶⁹ W.H. Freestone, *The Sacrament Reserved: A Survey of the Practice of Reserving the Eucharist, with Special Reference to the Communion of the Sick, during the First Twelve Centuries*, Alcuin Club Collections 21, London-Milwaukee, 1917, pp. 147-148.

⁷⁰ Braun, *Altargerät*, 265: „Der lateinische Ritus hat zu keiner Zeit den eucharistischen Löffel gekannt”. Cf. pp. 265-279 pentru dezbateri complete despre lingurițele liturgice; ilustrații: pl. 143, nr. 565.

de necunoscut în Răsărit⁷¹. Revizuirea dovezilor susține ipotezele lui Braun și Freestone, în ciuda eforturilor mai recente ale lui Miložčić de a deschide ușa unei posibile utilizări a lingurițelor pentru cuminecare în Apus⁷². Miložčić adaugă ilustrații apusene ale Cinei celei de Taină înfățișând lingurițe pe masă. Într-unul dintre exemple, un instrument de felul acesta – ar putea fi la fel de bine un pai – este înmuiat în potir⁷³. Nici Miložčić însuși nu știe cum să interpreteze folosirea liturgică a acestor lingurițe⁷⁴, nici el și nici altcineva după câte știu, n-a prezentat nici o dovadă convingătoare, materială sau textuală, despre lingurițe ca fiind folosite în Apus pentru a primi sau administra Sfintele Taine⁷⁵.

Astfel, descoperirea lingurițelor în tezaurul bisericilor nu ne spune nimic despre funcția lor liturgică. Prin urmare, pe baza dovezilor arheologice, trebuie să conchidem că lingurițele descoperite în biserici nu sunt neapărat lingurițe bisericesti, că lingurițele bisericesti nu sunt neapărat lingurițe liturgice și că lingurițele liturgice nu sunt neapărat lingurițe de împărtășire. Însă, de vreme ce „nu sunt neapărat” din toate trei afirmațiile pot fi interpretate drept „ar putea fi”, ne întoarcem de unde am pornit, fiind nevoiți să căutăm o baza hermeneutică în altă parte.

Lingurițele de împărtășire și intinția în Răsăritul siro-bizantin: sursele literare

I. Sursele nebizantine

Deși trebuie luate în calcul variantele de întrebuițare locală, mai sus, în secțiunea A, am văzut că intinția cu sau fără folosirea

⁷¹ *Ibidem*, p. 265: „Tubul euharistic nu este folosit astăzi în riturile Răsăritului și niciodată nu a fost folosit pentru a primi Sângele sfânt” (trad. din germană) „Das eucharistische Saugrohrchen ist weder heute in den Riten des Ostens in Gebrauch, noch wurde es jemals in ihnen zum Empfang des heiligen Blutes benutzt”. Cf. pp. 245-253 pentru detalii complete, inclusiv cei opt termeni latini diferiți pentru acest tub de cuminecare; de asemenea ilustrațiile de la p. 264, nr. 19-20, și în pls. 166-170. Vezi și Mitchell, *Cult and Controversy*, p. 92.

⁷² Miložčić, *Silberlöffel*, pp. 112-113, 129-133.

⁷³ *Ibidem*, pls. 19.2, 20.2, 21.

⁷⁴ *Ibidem*, pp. 128-133.

⁷⁵ Cf. Engemann, *Anmerkungen*, p. 165: „Meines Wissens ist bisher noch kein einziger spätantike Löffel gefumden worden, für den die auf ihm angebrachten Inschriften, Zeichen oder Bilder oder die Fundumstände eindeudge Hinweise auf eine Verwendung bei der Eucharistie oder Taufe lieferten.”

unei lingurițe a devenit modul comun de împărtășire a credincioșilor (și, în unele cazuri, și a clericilor) în majoritatea tradițiilor răsăritene⁷⁶. Aici, voi limita investigarea istorică la dovezile din Patriarhiile Antiohiei și Ierusalimului, arii de difuziune liturgică înrudite cu dezvoltarea ritului bizantin. Nesurprinzător, în lumina descoperirilor arheologice, majoritatea mărturiilor dinainte de secolul al IX-lea sunt de pe teritoriul sirian.

1. *Ioan al Efesului (cca 507-586)*. Aparent, primul text care menționează lingurițele bisericești provine din Siria, ca și în cazul lingurițelor Hama. Ioan al Efesului, un scriitor monofizit născut în apropiere de Amida (Diyarbakr), care a vizitat Constantinopolul în timpul lui Iustinian I și a câștigat bunăvoința împărătesei Teodora, este cel mai important istoric bisericesc siriac timpuriu. În lucrarea sa, *Viețile sfinților răsăriteni* 55, Ioan relatează cum văduva cu viață sfântă Sosiana și-a topit argintul și l-a dăruit: „și-a adus argintul care cântărea multe kilograme (λίτρα) și l-a dăruit, făcându-se potire și discuri și multe vase (πίνακκα) și lingurițe (în siriacă *tarwada*)...”⁷⁷. Însă această grupare de potire împreună cu discuri, apoi de lingurițe cu vase – și nu de potire, discuri și lingurițe ca o unitate de odoare liturgice – sprijină cu greu concluzia că dintre aceste instrumente, doar potirele, discurile și lingurițele – dar nu și vasele – se foloseau la Euharistie.

2. *Sofronie al Ierusalimului (cca 560-638)*. Sfântul Sofronie, care s-a născut în Damasc, s-a călugărit în Palestina (cca 619) și a devenit patriarh al Ierusalimului (634-638)⁷⁸, este – atât cât am reușit să stabilesc – prima mărturie răsăriteană explicită despre împărtășirea prin intinție. Cu toate acestea, trebuie avut în vedere faptul că, aici, ca și în cazul primelor exemple din Apus⁷⁹, este vorba de o situație de împărtășire în afara liturghiei: împărtășania dusă celor

⁷⁶ Vezi referințele de mai sus, notele 3-5.

⁷⁷ John of Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, III, ed. E.W. Brooks, PO 19.2 (1926), 195.

⁷⁸ Cf. A. Papadakis, „Sophronios”, *ODB* 3:1928

⁷⁹ Pe lângă sursele citate la nota 101 mai jos (cu excepția Sinodului de la Braga), vezi și alte referințe la P. Browe, *Die Sterbekommunion*, in „Zeitschrift für katholische Theologie”, Vol. 60 (1936), pp. 218-220; Freestone, *The Sacrament Reserved*, pp. 144-153, 165-175; Kucharek, *Liturgy*, p. 695; Petrovskij, *Istoriija cina pricasenija v vostocnoj i zapadnoj cerkvi*, pp. 364-367; despre viaticum, vezi și I. Habert, *Ἀρχιερατικόν: Liber pontificalis Ecclesiae Graecae*, Paris, 1676, pp. 273-275.

bolnavi sau celor care, altminteri, erau împiedicați de la a participa la slujba euharistică. În minunea 12 din a sa *Narratio miraculorum SS. Cyri et Iohannis*⁸⁰, o operă considerată autentică⁸¹, Sofronie descrie arătarea minunată a martirilor Chir și Ioan tânărului Iulian, un ucenic bolnav al episcopului monofizit Iulian de Halicarnass⁸². Infirmitatea a rămas paralizată după ce a fost otrăvit de concubina sa, pe care o abandonase împreună cu viața sa desfrânată. Atunci când doctoriile s-au dovedit zadarnice, părinții lui Iulian au apelat la mijlocirea celor doi sfinți martiri, care le-au ascultat rugăciunile și au oferit paralicului ușurare agoniei sale. Cei doi sfinți i-au apărut adesea infirmului în timpul nopții, îndemnându-l să-și abandoneze erezia și să îmbrățișeze împărtășirea sobornicească. În timpul acestor arătări, „îl aduceau adesea la sfântul potir cu Sfântul Trup și Sânge al Domnului, chemându-l să se apropie, părând ei înșiși că se împărtășesc și chemându-l și pe Iulian să se împărtășească cu ei”⁸³. Din context, se pare că potirul conținea la un loc pâinea și vinul consacrate – adică, pâinea îmbibată sau intințiată în vin – deși nu există nici o trimitere la folosirea linguriței pentru administrarea materiilor intințiate.

3. „Povestirile” Sfântului Anastasie Sinaitul (d. post-700). Un alt text grec siro-palestinian reprezintă prima noastră mărturie explicită despre folosirea unei lingurițe pentru administrarea Sfintelor Taine prin intinție. Autorul, Sfântul Anastasie, a fost un călugăr al mănăstirii Sfânta Ecaterina din Sinai, în ultima parte a secolului al VII-lea. Deși, regiunea Damascului din provincia Phoenicia Secunda, unde are loc întâmplarea, într-un anumit sens al termenului era „bizantină”, totuși, din punct de vedere liturgic nu era bizantină. În acea vreme, Damascul era al doilea scaun din Patriarhia Antiohiei⁸⁴, ritul liturgic bizantin fiind limitat la Patriarhia

⁸⁰ BHG 477-479i.

⁸¹ CPG 7646.

⁸² Vezi R. Dragnet, „Julien d’Halicarnasse”, DTC 8.2:1931-1940.

⁸³ N. Fernandez Marcos, ed., *Los „Thaumata” de Sofronio: Contribución al estudio de la «incubatio» cristiana*, Manuales y anejos emerita 31, Madrid, 1975, 266=PG 87.3, col. 3457c: Πολλάκις δὲ καὶ τὸ ποτήριον ἐβάσταξεν ἅγιον σώματος Δεσποτικῆς πεπληρωμένον καὶ αἵματος, καὶ προσελθεῖν αὐτῷ προετρέποντο, αυτοῖς τὸ δοκεῖν μεταλαμβάνοντες, καὶ συμμεταλαβεῖν αυτοῖς τὸν Ἰουλιανὸν προσκαλοῦμενοι.

⁸⁴ G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, I: *Patriarchatus Constantinopolitanus*; II: *Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus* (Padua, 1988), II, 723-33.

Constantinopolului. Același lucru era valabil și pentru Sinai, din eparhia Pharan, din provincia Palestina Tertia, care se afla sub patriarhia Ierusalimului⁸⁵. Patriarhiile Antiohiei și a Ierusalimului nu vor fi bizantinizate pe deplin din punct de vedere liturgic decât mult mai târziu⁸⁶, astfel încât mărturia lui Anastasie trebuie considerată „nebizantină”, cel puțin în sensul liturgic al termenului.

În ciuda provocărilor privind autenticitatea multora din scrierile atribuite lui Anastasie, lucrarea sa *Narrationes utiles animae*, o colecție de povestiri edificatoare, este evaluată ca fiind autentică⁸⁷. *Povestirea* 43 relatează despre întâlnirea unui stilit cu viață sfântă și un prezbiter important care fusese acuzat de păcate trupești. Stilitul, aflat pe stâlpul său, la 12 mile romane (17.136 km) de Damasc, a fost vizitat de un grup, inclus fiind și prezbiterul învinuit care, în calitate sa de proestos, prezida Taina Sfintei Euharistii săvârșită pentru stilit. De vreme ce textul pare să fi trecut în mare parte neobservat⁸⁸, voi reda pasajul relevant atât în greacă cât și în engleză [română]:

⁸⁵ *Ibid.*, II, 1044-1045. Din 1575, Sinaiul a fost o Biserică Ortodoxă autocefală sub episcopul Sinai-Raithou, care este și egumenul mănăstirii Sf. Ecaterina. Însă, în vremea lui Anastasie, Sinaiul era încă sub scaunul sufragane al Pharanului în cadrul patriarhiei Ierusalimului.

⁸⁶ Vezi, Taft, *The Byzantine Rite*, 57 and 64 n. 31.

⁸⁷ CPG 7758 B9(9).

⁸⁸ Cu excepția lui G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les églises rupestres de Cappadoce*, text vols. 1.1-2, II.1, and albums (Paris, 1928, 1934), 1.1:258 n. 2.

1... ἐξῆλθε δὲ καὶ ὁ πρεσβύτερος ὁ λοιδορηθεὶς πρὸς τὸν ὀσιώτατον στυλίτην, καὶ ὡς πρεσβύτερος ὢν τῆς μητροπόλεως, ἦν γὰρ καὶ τῶν πρώτων ἐν βῦθμῳ προσήνεγκεν αὐτὸς τὴν ἁγίαν προσφορὰν. 2. Καὶ καθὼς ἐστὶν ἡ κατάστασις, προσφώνησαντος τοῦ διακόνου εἰς τὸ κοινωρικόν. 3. καὶ εἰπόντος οἱ πρεσβύτεροι προσέλαθε, ἐχάλασεν ὁ στυλίτης εἰς τὸ μαλάκιον τὸ ἅγιον αὐτοῦ ποτήριον ὅπερ ἄνω ἐκέκρητο, 4. καὶ ἔστειλαν αὐτῷ εἰς αὐτὸ ἁγίαν μερίδα μετὰ καὶ τοῦ τιμίου αἵματος. 5. Ἐλύσας οὖν ἄνω τὴν ἁγίαν μετάληψιν, κρατῶν τὸ ἅγιον ποτήριον καὶ τὸ κογχλιάριον, διεκρίνετο μεταλαβεῖν διὰ τὴν λοιδορίαν ἣν ἤκουσε περὶ τοῦ προσενέγκαντος πρεσβυτέρου.

^a F. Nau, ed., *Le texte grec des récits utiles à l'ame d'Anastase (le Sinaïte)*, in „OC”, Vol. 3 (1903), p. 62.

Din acest text, se pot aduna următoarele informații:

1. Liturghia săvârșită era, probabil, cea a Sfântului Iacob, în care diaconul intonează *koinonikon* sau psalmul împărtășirii (2) cu *ekphonesis*: “Ἐν εἰρήνῃ Χριστοῦ ψάλλωμεν”⁸⁹. Nu există un asemenea preambul diaconal în cântarea împărtășirii din liturghia Sfântului Vasile sau a Sfântului Ioan Gură de Aur⁹⁰.

2. Se pare că stilitul era prezbiter, de vreme ce își coboară coșul pentru a se împărtăși la invitația diaconală ca prezbiterii să se apropie și să primească (3).

1 ... Prezbiterul învinuit a ieșit afară la preasfântul stilit și, ca presbiter al mitropoliei și primul din ierarhie, a oferit sfânta cuminecătură. 2. Și atunci când, potrivit ritului, diaconul a intonat cântarea împărtășirii, 3. și a zis, „Preoților, apropiați-vă”, stilitul a coborât într-un coș sfântul său potir pe care îl ținea deasupra [pe stâlpul său], 4. și [prezbiterul] a pregătit în acesta pentru el sfânta pătetică cu Scumpul Sânge. 5. El [stilitul], ținând potirul și lingurița, după ce a tras sus Sfânta Împărtășanie, a ezitat să se cuminece din pricina acuzației pe care o auzise împotriva prezbiterului.^a

⁸⁹ B.-Ch. Mercier, ed., *La Liturgie de S. Jacques. Edition critique du texte grec avec traduction latine*, PO 26.2, Paris, 1946, 232.15.

⁹⁰ Brightman, *Liturgies*, p. 393.

3. De vreme ce atât pâinea sfințită, cât și Scumpul Sânge sunt așezate într-unul și același potir (4), se pare că stilitul a primit ambele forme împreună, prin intincție. Dacă aceasta era practica comună sau n-a fost decât o exigență a situației speciale în care se aflau nu este clar din text, deși ultima variantă pare mai probabilă din mai multe motive: data timpurie a acestei mărturii, acceptarea generală a împărtășirii prin intincție abia mai târziu și, în majoritatea mărturiilor, aplicarea intincției doar în cadrul împărtășirii laicilor.

4. Stilitul avea să se împărtășească cu o linguriță (5). De vreme ce se pare că era prezbiter, acest lucru s-ar putea să nu aibă nimic să ne spună despre împărtășirea credincioșilor: în Siria, lingurița era uneori folosită și pentru împărtășirea clericilor (vezi, secțiunea B.I.6, mai jos).

5. A se observa că lingurița este numită κογλιάρου, nu λάβις, termenul bizantin obișnuit pentru lingurița de împărtășire.

Cronica lui pseudo-Dionisie de Tellmahre (a.d. 774/5). *Cronica de Tellmahre* 7⁹¹ relatează la anul 525/526 povestea intrigantă despre cum episcopul calcedonian Avraam bar Kaili de Amida a obligat pe preotul iacobit și martir Cyriacus să se împărtășească din euharistia calcedoniană, pe care Cyriacus o considera eretică, forțând în gura acestuia Sfintele Taine cu o linguriță. În momentul când acesta le-a scuipat, l-a condamnat la moarte:

„Un preot, pe nume Cyriacus, a fost arestat și forțat să primească Euharistia... Când episcopul a dispus și Euharistia a fost adusă, a poruncit ca preotul să fie ținut, să se umple o linguriță [cu materiile euharistice] și să i se toarne în gură. Dar, pentru că el și-a închis gura, n-au putut să-i bage lingurița în gură. Episcopul a poruncit să se aducă un bici și să i se pună mânerul în gură și apoi să se bage lingurița, astfel încât, împiedicându-l să-și încleșteze dinții, aceștia i-au lăsat gura deschisă. Când i-au băgat mânerul în gură, neputând să-și miște limba și să vorbească cum trebuie a mormăit, jurându-se, și a zis: «Pe adevărul lui Hristos, dacă-mi pui împărtășania în gură, ți-o voi scuipa în față!» Și, astfel, i-au băgat o linguriță înăuntru, pe după mâner, și i-au îndesat-o în gură. Dar el a scuipat și a dat afară împărtășania din gură...”⁹²

⁹¹ I. Ortiz de Urbina, *Patrologia Syriaca*, Rome, 1965², no. 151.

⁹² *Chronicon anonymum Pseudo-Dionysianum vulgo dictum*, trans. R. Hespel (CS-
CO 507 = *Scriptores Syri* 213), Louvain, 1989, p. 25.

Nu trebuie să fim înzestrați cu prea mult discernământ hermeneutic pentru a fi atenți atunci când interpretăm o scenă atât de bizară drept dovadă pentru întrebuițarea lingurițelor de împărtășire.

Ioan de Dara (secolul al IX-lea). Autorul iacobit, Ioan de Dara, a fost contemporan cu Dionisie de Tellmahre, patriarh din 818 până în 845, în timpul căruia Ioan a devenit mitropolit de Dara. El a murit sub succesorul lui Dionisie, Ioan al III-lea (846-873), fără a mai cunoaște și alte lucruri despre el⁹³. În tratatul său euharistic *De oblatione* II, 28, se întrebă în mod retoric:

„De ce lingurița (*tarwādā*) este așezată pe masa Tainei [adică, a Euharistiei]? Lingurița simbolizează pe Sfântul Duh, prin mijlocul căreia primim Trupul lui Dumnezeu Cuvântul. Apoi, lingurița simbolizează natura sfinților îngeri, primii care cunosc cele tainice și ascunse ale lui Dumnezeu. Din nou, lingurița simbolizează mâna lui Dumnezeu, care a luat țărână, a modelat-o și a făcut pe om din ea.”⁹⁴

Aici avem o altă mărturie despre lingurița de împărtășire, o linguriță folosită în actuala primire sau distribuire a Sfintelor Taine. Modul exact în care lingurița era folosită nu este deloc clar; Ioan se referă la ea ca mijloc de administrare a „Trupului lui Dumnezeu Cuvântul”, nu a Sângelui. Însă, aceasta ar putea fi o sinecdotă pentru ambele materii: o bucată din pâinea sfințită luată cu lingurița, intințiată în potir și apoi administrată celui care se cuminecă.

6. *Bar Hebraeus (1225-1286).* Un alt autor iacobit, Grigorie Abu'l-Faraj, alias Bar Hebraeus, născut în Melitene, în 1225, a slujit ca maphrian de Tikrit – un fel de exarh care era cel mai mare ierarh al iacobiților mesopotamieni, până la acea vreme, cu scaunul în Mosul⁹⁵ – din 1264 până la moartea sa în 1286. În *Chronicon* II, 46, scrisă în ultimii ani ai vieții, relatează o întâlnire interesantă, în timpul maphrianatului lui Mar Denha (912-932), dintre vizirul Bagdadului și catolicosul nestorian Avraam. Vizirul, pentru un anumit motiv de neînțeles, dorea să știe „ce popoare creștine folosesc lingurița ca să administreze împărtășania”. Mar Denha l-a

⁹³ *Le De oblatime de Jean de Dara*, ed. J. Sader (CSCO 308-309 = *Scriptores Syri* 132-133), Louvain, 1970; cf. R. Draguet, introduction to CSCO 309, p. v.

⁹⁴ *Ibidem*, text 38, versiunea 28.

⁹⁵ Despre maphrianatul din Tikrit, vezi Fedalto, *Hierarchia*, II, pp. 903-905, și bibliografia citată acolo. Titlul de „maphrian” apare prima dată în 1130 d.Hr. și, curând după aceea, în 1152, scaunul este transferat în Mosul.

provocat, răspunzându-i cu obrăznicie, că vizirul știe foarte bine că nestorienii nu o fac⁹⁶. Cel mai probabil, vizirul se gândea la iacobiți, deși Braun sugerează că se putea foarte bine referi la greci care, la acea vreme, erau atât de numeroși în Bagdad, încât agitau ideea de a avea propriul mitropolit⁹⁷. Oricum, dintre celelalte comunități creștine din Bagdad, nici nestorienii și nici armenii nu foloseau lingurița de împărtășire⁹⁸. Nu știu cât de veche este lingurița de împărtășire iacobită – am descoperit una mai sus (nr. 5 din această secțiune), în veacul al IX-lea, în *De oblatione* a lui Ioan de Dara – însă, în orice caz, până în prima jumătate a secolului al X-lea, folosirea lingurițelor de împărtășire se răspândise atât de mult încât un înalt oficial musulman din Bagdad a devenit curios în privința ei.

În continuare, în *Nomocanon*, canonul 4.5⁹⁹, descriind modul de folosire iacobit în maphrianatul Tikrit, Bar Hebraeus spune că preoții înșiși beau din potir, apoi împart pâinea sfințită oamenilor, în timp ce diaconul le dă potirul să bea din el. Dacă acest lucru nu este fezabil, preotul poate da ambele forme împreună, îmbibând [prin intincție – n.trad.] pâinea în potir, așa cum fac Sirienii din Vest (adică, iacobiții din afara maphrianatului). Însă, episcopul oferă împărtășania preoților și diaconilor cu ajutorul unei lingurițe, după cum este cazul și astăzi.

II. Dovezile literare privind intincția și lingurițele liturgice în ritul bizantin¹⁰⁰

1. *Evagrie Scolasticul* (cca 536-600). Din polemicile pe care le-a iscat, este limpede că împărtășirea prin intincție a fost considerată

⁹⁶ Bar Hebraeus, *Chronicon ecclesiasticum*, ed. J.B. Abeloos and T.J. Lamy, 3 vols., Paris-Louvain, 1872-1877, III, p. 240.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 236; Braun, *Altargerät*, p. 273.

⁹⁸ Hanssens, *Cérémonial* (ca mai sus, nota 3), pp. 38-40, 58.

⁹⁹ Braun, *Altargerät*, p. 275, care corectează traducerea lui J.A. Assemani în A. Mai, *Scriptorum veterum nova collectio*, 10 vols., Rome, 1822-1838, X.2:24, pe baza manuscrisului original de la Vatican verificat pentru el de F. Zorell. Despre împărtășirea clerului cu lingurița în tradiția siriană de Vest, vezi Hanssens, *Cérémonial*, p. 38, 40, 58.

¹⁰⁰ Braun, *Altargerät*, p. 272, are cu siguranță dreptate în evaluarea referințelor la un înger care oferă împărtășanie Sfântului Marcu Pustnicul în Egipt cu o linguriță în însemnările *synaxaria* și *menaia* bizantine ca anacronice, deși nu pentru motivele pe care le invocă: faptul că Palladius, *Historia Lausaica* 20 (PG 34, col. 1065), și Sozomen, *Church History*, VI, 29 (GCS 50:280-281 = PG 67, cols. 1376-1377), nu menționează lingurița în relatarea periplusului lui Marcu, nu dovedește nimic. Pentru *vita*, vezi AASS, March 5: III = BHG, suppl. 45.

revoluționară. Condamnările intinției s-au opus încercărilor de a introduce practica în Apus¹⁰¹. Ele nu erau îndreptate spre bizantini, care pe tot cuprinsul primului mileniu se pare că n-au practicat niciodată intinția, nici măcar, aparent, pentru darurile sfințite păstrate pentru Liturghia Darurilor mai înainte sfințite¹⁰². Bizantinii nici măcar nu puneau pâinea sfințită în potir înainte de a se întoarce cu darurile sfințite la *skevophylakion* după împărțășire, așa cum va deveni mai târziu obiceiul¹⁰³. Evagrie Scolasticul, în *Istoria bisericească* IV, 36, relatează o minune care a avut loc după sărbătoarea Teofaniei, de pe 6 ianuarie, din timpul patriarhului Menas (536-552). După cum se spune, un școlar evreu, consumând Sfânta Euharistie, a fost scăpat în mod minunat de la a fi incinerat atunci când tatăl său, înfuriat de ceea ce fiul său făcuse, l-a aruncat în cuptor. Iată cum s-a întâmplat ca el să primească Sfintele Taine:

„Potrivit unui vechi obicei... ori de câte ori rămânea mai mult decât era nevoie din sfintele părțicele ale preacuratului Trup al lui Hristos Dumnezeu nostru (πολή τι χρήμα τών αγίων μερίδων τοῦ ἀχράντου σώματος Χριστου τοῦ Θεοῦ ἡμῶν ἐναπομεινῆ), băieții care încă nu ajunseseră la adolescență, dintre cei care frecventau școala primară, era chemați să le consume.”¹⁰⁴

A se observa că numai părțicelele din pâinea sfințită sunt menționate, indubitabil deoarece vinul ar fi fost prea mult pentru copii ca să-l consume. Însă, asta înseamnă că pâinea și vinul erau ținute separat chiar și după împărțășire.

2. *Sinodul fotian de la Constantinopol (861)*. Indiferent de credibilitatea acestor surse, puse în unele cazuri sub semnul întrebării de

¹⁰¹ Discut chestiunea în detaliu în viitoarea mea carte, menționată mai sus, nota 3. Pentru o mostră de resurse apusene examinate aici, vezi canonul 2 al Conciliului de la Braga IV (a.d. 675), Mansi 11:155; canonul 28 al Sinodului de la Clermont (a.d. 1095), Mansi 20:818; Bernold of Constance (ca. 1054-1100), *Micrologus* 19, PL 151, cols. 989-990; Pope Paschal II (1099-1118), Ep. 535, PL 163, col. 442; canonul 16 al Conciliului de la Londra (a.d. 1175), Mansi 22:151.

¹⁰² Andrieu, *Immixtio*, 201 ff, și cf. nota 61 mai sus.

¹⁰³ Vezi R.F. Taft, *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, Washington, D.C., 1984, pp. 184-186.

¹⁰⁴ J. Bidez and L. Parmentier, *The Ecclesiastical History of Evagrius with Scholia*, London, 1898, 185 = PG 86.2, col. 2769a.

către Braun¹⁰⁵, descoperim o confirmare indiscutabilă a folosirii liturgice a lingurițelor în Bizanț, 20 de ani mai târziu, în sinodul fotian ținut în bazilica Sfinților Apostoli, la Constantinopol, înainte de Paștile din 861. Lungul și incoerentul canon 10 impune sancțiuni asupra celor care profanează prin folosire seculară oricare din vasele sau acoperămintele altarului, inclusiv „sfântul potir, sau *diskosul*, sau lingurița, sau cinstita *endyte* [cămașa altarului], sau *aerul* [acoperământul mare ce este așezat peste daruri]” (τὸ ἅγιον ποτήριον ἢ τὸν δίσκον ἢ τὴν λαβίδα ἢ τὴν σεβασμίαν ἐνδυτὴν ἢ τὸν λεγομένον ἀέρα...) ¹⁰⁶. Însă, din nou, deși aceasta dovedește că lingurițele erau considerate instrumente liturgice, nu ni se spune cum erau folosite, varietatea de întrebuințări descoperite în sursele citate mai sus arătând că nu putem, pur și simplu, conchide că pe atunci erau folosite așa cum vor ajunge să fie folosite mai târziu.

3. *Humbert Romanul (1033 d.Hr.)*. În veacul al XI-lea, bizantinii introduseseră deja împărțășirea laicilor prin intinție, folosind de asemenea o linguriță (vezi secțiunea B.III, mai jos), după cum se arată clar în inculparea lor de către latini pentru această încălcare a tradiției. În timpul controversei *azimei*, din secolul al XI-lea, în care latinii și grecii s-au opus reciproc pâinii dospite (uzul grec) sau nedospite (uzul latin) la Euharistie¹⁰⁷, Humbert Romanul (cca 1000-1061), cardinalul de Silva Candida, faimos pentru rolul avut în schisma din 1054 d.Hr. dintre Roma și Constantinopol, din timpul patriarhului Mihail I Cerularie (1043-1058), atacă inovația bizantină în lucrarea sa *Adversus Graecorum calumnias*. Tratatul este scris în forma unui dialog polemic dintre „roman” (Humbert) și „constantinopolitan” (reprezentând pe Leon al Ohridei, arhiepiscopul Bulgariei). Humbert i-a adunat opiniile acestuia dintr-o scrisoare prin care Leon atacase uzul latin și pe care o trimisese, în 1053, lui Ioan, episcopul de Trani, pe Adriatica, în Apulia, la 43 km de Bari – ceea ce explică modul în care Humbert a obținut-o.

¹⁰⁵ Braun, *Altargerät*, pp. 272-273.

¹⁰⁶ Joannou, *Discipline*, 1.2:466-467.

¹⁰⁷ A. Michel, *Humbert und Kerullarios*, 2 vols., Paderborn, 1924, 1930; M.H. Smith III, *And Taking Bread... Cerularius and the Azyme Controversy of 1054*, in „Théologie historique”, Vol. 47, Paris, 1978; J. H. Erickson, *Leavened and Unleavened Bread: Some Theological Implications of the Schism of 1054*, in „St. Vladimir’s Theological Quarterly”, Vol. 14 (1972), pp. 155-176; C.M. Brand, *Humbert*, in „ODB” 2:956.

Cu argumente din I Corinteni 10, 17, în capitolul 32 al dialogului său, Humbert trece în ofensivă atacând inovațiile ortodoxe, în loc să încerce să facă dovada contrarie a atacatului ortodox asupra inovației latine de a folosi pâine nedospită sau *azime* la Euharistie:

1. Unde et Dominus panem accepisse, benedixisse et fregisse, non autem legitur ante vel postea incidisse. 2. Deinde quod sanctum panem vitae aeternae in calicem intritum cum cochleari sumere consueveritis, quid opponitis? Neque enim ipse Dominus panem in calice vini intravit, et sic apostolis dedit dicens: accipite et cum cochleari comedite: hoc est corpus meum. 3. Sed, sicut sancta Romana Ecclesia usque nunc observat, panem benedixit et fractum singulis particulatim distribuit...^a

^a PL 143, col. 951.

În capitolul 33, Humbert continuă să spună că, spre deosebire de greci, Biserica din Ierusalim și cea latină practică în continuare obiceiul vechi. Din acest motiv, nu au nevoie de cuțite și lingurițe, spune el, adăugând ca remarcă usturătoare de încheiere toposul conform căruia Iuda a fost singurul căruia Domnul i-a dat pâine înmuiată în vin:

4. Lanceam vero ferream nesciunt... 5. cochlear vero cum quo communicent, sicut in Ecclesia Graecorum, minime habent, 6. quia non ita commiscunt ipsam sanctam communionem in calice, sed sola [panis] communionem communicant populum... 7. Et tunc demum calice meri et liquidi cruoris potamur: 8. quandoquidem nemini discipulorum nisi Iudae proditori intinctum panem a Domino porrectum invenimus, significante quod eum esset traditurus...^a

^a PL 143, cols. 951-952.

1. Iată [vedem] că Domnul a luat pâine, a binecuvântat-o și a frânt-o. Nu citim că, înainte sau după, a tăiat-o cu o lanțetă. 2. Apoi, cum aperi faptul că obișnuiți să primiți cu o linguriță sfântă pâine a vieții veșnice intințiată în potir? Căci, Domnul Însuși, nu a intințiat pâinea în potirul de vin, dând-o apostolilor și zicând: „Luați, mâncați cu o linguriță, acesta este trupul Meu”. 3. Ci, El a binecuvântat pâinea și a împărțit câte o bucată ruptă la fiecare, așa cum sfânta Biserică romană încă face...

4. Căci ei nu cunosc lanțeta de fier... 5. Nici n-au vreo linguriță cu care să împărtășească, ca în Biserica greacă, 6. căci ei nu amestecă însăși sfânta împărtășanie în potir ca aceasta, ci împărtășește pe oameni cu împărtășanie doar ca pâine... 7. Și apoi bem din potir doar din Sângele lichid, 8. din moment ce nu găsim pâinea intințiată oferită de Domnul nici unuia dintre ucenici decât lui Iuda trădătorul, pentru a arăta că el este cel care îl va vinde...

Humbert, inteligent, sarcastic, uneori chiar și insultător (într-adevăr, după cum erau și opozanții săi ortodocși), își apără punctul de vedere în mod tranșant. În pasajul citat, substanța argumentului său este că până și grecii fac destule lucruri în cadrul Euharistiei pentru care nu există acoperire în Sfânta Scriptură. La Cina cea de Taină, Iisus a luat, a binecuvântat și a frânt pâinea – însă nicăieri nu spune că a tăiat pâinea cu o lanțetă (1). Grecii pun pâinea sfințită în potir și apoi le primesc pe ambele cu ajutorul unei lingurițe – însă Iisus nu a pus pâinea în potir și n-a dat-o apostolilor, spunând „Luați, mâncați, cu o linguriță, acesta este trupul Meu” (2). Așa cum Biserica romană continuă să facă, El a frânt pâinea și a dat câte o părticică la fiecare (3). Și, asemenea lui Iisus, romanii fac la fel și cu potirul, dându-l separat la fiecare (7), astfel încât nu au nevoie de o lanțetă sau de o linguriță (4-5). Pe lângă aceasta, doar Iuda a primit de la Domnul prin intincție, ceea ce cu greu reprezintă o recomandare pentru această practică (8).

În ciuda tonului său polemic, Humbert este bine informat, oferind mărturii perfect clare că, până la mijlocul secolului al XI-lea, bizantinii din Biserica greacă ofereau împărtășania laicilor în felul în care o fac astăzi, cu o linguriță, prin intincție, în timp ce romanii, pentru moment cel puțin, rămăseseră credincioși tradiției vechi universale, a împărtășirii sub ambele forme în mod separat, laicii primind mai întâi pâinea și apoi bând din potir.

Cât de generală era noua practică la periferia Bisericii bizantine – sau, la drept vorbind, mai ales în Constantinopol – nu este sigur nicidecum. Însă, după cum vom vedea, mai jos, în secțiunea B.III, începând cu secolul al XII-lea, chiar și rubricile evhologhionului bizantin încep să reflecte noua practică a împărtășirii prin intincție, iar începând cu secolul al XIII-lea, se pare că intincția se răspândise pe tot cuprinsul tărâmului liturgic al ritului bizantin¹⁰⁸.

4. *Minunile Sfântului George (secolul al XI-lea)*. Un alt text autentic care confirmă în mod explicit folosirea ἄγια (sau ἰερά) λαβίς sau a linguriței de împărtășire în administrarea Sfintelor Taine laicilor

¹⁰⁸ Numeroase manuscrise citate în Jacob, *Deux formules*, pp. 36-48, din majoritatea zonelor ritului bizantin: secolele XII-XIII *Sinai gr.* 1020, Dmitrievskij, *Opisanie*, II, p. 145; *Patmos* 709 (a.d. 1260), *ibidem*, II, p. 158; *Esphigmenou* 34 (a.d. 1306), *ibidem*, II, p. 269; din Calabria sau regiunea Messina, *Barberini gr.* 316 din secolul al XII-lea, fol. 32v; și mai multe surse de mai târziu din toate zonele din sudul Italiei.

în ritul bizantin este celebra „Viziune a lui Saracen”, din *Miracula S. Georgii*:

Și, întrucât se apropia sfârșitul Dumnezeieștii Liturghii, unii creștini au dorit să primească dumnezeieștile taine. Atunci când preotul a zis „Cu frică de Dumnezeu și cu credință, apropiați-vă”, toți creștinii plecându-și capetele, cu evlavie, și unii dintre ei, apropiindu-se să primească dumnezeieștile taine, din nou, de trei ori, Saracen a văzut preotul dând Trupul și Sângele Copilului celor care se cuminecau *cu lingurița* (μετά της λαβίδος).¹⁰⁹

Există câteva probleme, însă, în ceea ce privește data și proveniența acestui fragment particular din *Miracula*, indiferent de restul textului:

1. Chiar dacă ne-am putea baza pe atribuirea acestei surse Sfântului Grigorie Decapolitul (ante-797 – cca 841/842)¹¹⁰, adică din Eirenopolis în Decapolisul Isaurian, n-ar face din text o mărturie despre liturghia „bizantină” în sensul liturgic al termenului. Eirenopolis era un scaun sufragane al mitropoliei Seleuciei în Isauria, o provincie pe coasta de sud-est a Asiei Mici la nord direct de Cipru. Provincia metropolitană a fost sub patriarhia Antiohiei până la împăratul Leon al III-lea Isaurianul (717-741), care a anexat-o Constantinopolului¹¹¹. Cât de mult i-a luat ritului să se bizantinizeze este discutabil, deși, în condiții normale asemenea lucruri nu se petrec instant. Presupun că s-a întâmplat până la trecerea din secolul al XI-lea în al XII-lea cel târziu. În cca 1085-1096, *Protheoria* 10, un comentariu liturgic cu privire la Euharistia pontificală bizantină scris de Nicolae de Andida în provincia Pamfilia Secunda și mai târziu revizuit de către Teodor de Andida, oferă dovezi clare că, până atunci, cel puțin, Asia Mică privea spre Marea Biserică pentru îndrumarea liturgică¹¹². Același lucru se confirmă și în privința

¹⁰⁹ J.B. Aufhauser, ed., *Miracula s. Georgii*, Teubner, Leipzig, 1913, 69.12-14 = S. Gregorii Decapolitae sermo historiens 6, PG 100, col. 1204 (= BHG 690); italicele adăugate.

¹¹⁰ Cf. A. Kazhdan and N. Sevchenko, *Gregory of Dekapolis*, in „ODB” 2:880.

¹¹¹ Fedalto, *Hierarchia*, II, p. 861, nr. 76.1.3; pp. 868-869, nr. 76.19.2.

¹¹² PG 140, col. 429c; cf. R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle*, AOC 9, Paris, 1966, pp. 199-200. Despre *Protheoria* și autorii săi, vezi *ibidem*, pp. 181-206. Bornert (pp. 181-196) datează comentariul între 1055 și 1063. Acest lucru a fost pus sub semnul întrebării de J. Darrouzès, *Nicolas d'Andida et les azymes*, in „REB”, Vol. 32 (1974), pp. 199-203, care susține 1085-1095. Despre răspândirea ritului bizantin pe cuprinsul lumii ortodoxe în timpul evului mediu, vezi Taft, *The Byzantine Rite*, pp. 56-57, și referințe de acolo de la p. 64 n. 31.

Cretei la anul cca 1120, de către corespondența mitropolitului Elias cu unul dintre preoții săi¹¹³. Cu toate acestea, până la această dată târzie, nu avem nevoie de aceste texte pentru a dovedi folosirea lingurițelor de împărtășire în ritul bizantin.

2. Grigorie nu a rămas în Isauria, astfel încât, dacă povestea lui Saracen este de fapt adevărată, argumentul geografic s-ar putea să fie irelevant, ceea ce ne aduce înapoi de unde am plecat.

3. *Miracula*, o colecție pentru care avem dovezi din secolul al XI-lea, include relatarea despre convertirea lui Saracen doar în manuscrise din secolul al XIV-lea înainte¹¹⁴, când liturghia isauriană, dacă asta este ceea ce se descrie în fragment, era cu siguranță „bizantină”. Chemarea la împărtășire pe care o indică, „Cu frică de Dumnezeu și cu credință, apropiați-vă”, se afla în uz în ritul constantinopolitan și cel agiopolit, dar niciodată în liturghiile de sub egida Antiohiei. Și aceasta ne lasă în mare parte tot acolo de unde am plecat. Fragmentul relevant din povestea lui Saracen, inclusiv lingurița de împărtășire, reprezintă o mărturie sigură a folosirii linguriței în mod liturgic în ritul bizantin – dar în ce moment al istoriei? Cu siguranță nu în secolul al IX-lea, ci probabil în al XI-lea, și până în secolul al XIV-lea. Însă, în secolul al XI-lea chestiunea este deja de mult rezolvată.

4. Orice încercare de a data această sursă pe baza chemării la împărtășire menționată ar putea fi o *petitio principii*, argumentând de la necunoscut la necunoscut.¹¹⁵

Cu atât de multe avertismente cu care trebuie să jonglăm, nu m-aș hazarda să folosesc această sursă pentru a data intrarea linguriței de împărtășire în liturghia bizantină.

5. *Patriarhul Mihail al II-lea Kourkouas (1143-1146)*. În prima jumătatea a secolului al XII-lea, împărtășirea cu lingurița, aparent, era încă văzută ca o inovație cu nevoie de apărare, dacă ne putem

¹¹³ V. Laurent, *Le rituel de la proscomidie et le métropole de Crète Élie*, in „REB”, vol. 16 (1958), 126-142 passim.

¹¹⁴ Manuscrisele listate în J.B. Aufhauser, *Das Drachenwunder des Heiligen Georg in der griechischen und lateinischen Überlieferung*, Byzantinisches Archiv 5, Leipzig, 1911, pp. 7-8, 20-22; cf. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Munich, 1959, pp. 578-579.

¹¹⁵ Studiez această chestiune în capitolul 14 al viitoarei mele cărți citate mai sus, nota 3.

încrede în scrisoarea atribuită patriarhului Mihail al II-lea Kourkouas¹¹⁶. Scriind unui călugăr care, după cum le este obiceiul, aparent, avea rezerve importante privind inovațiile liturgice, explică patriarhul, cu o mentalitate uimitor de liberală pentru acea perioadă, că doar cu privire la substanța credinței în Sfânta Treime și în singurul Domn și Mântuitor Iisus Hristos și a iconomiei mântuirii de către El – adică, cu privire la lucrurile dogmatice – n-au existat schimbări în Biserică. În celelalte chestiuni, Biserica a schimbat lucruri în mod sistematic pentru a fi mai bine. Între schimbările liturgice pe care patriarhul le discută este și faptul că, înainte, „nu doar cei din altar, ca acum, ci toată lumea primea pâinea cea cerească în mâini, acoperind-o cu sărutări și atingând-o cu ochii, apoi mâncând-o”, în timp ce acum Biserica, într-un mod mai corespunzător „împărtășește pe toți cu hrana dătătoare de viață cu o linguriță (λαβίδι) sau din mâna episcopului, cu excepția clerului...”¹¹⁷.

Cum ar trebui interpretată expresia „sau din mâna episcopului”? Asta înseamnă că episcopul continua să administreze Sfintele Taine în maniera veche, fără a folosi o linguriță? Acest aspect cu siguranță nu poate fi exclus, luând în considerare caracterul mai conservator și arhaizant al ritului pontifical¹¹⁸.

¹¹⁶Unii preferă să atribuie această scrisoare teologului bizantin Ioan Phournes, protosul unei mănăstiri din Mt. Ganos în a doua decadă a secolului al XII-lea, însă o diferență de câteva decade în datarea documentului nu ne afectează argumentul: cf. Beck, *Kirche und theologische Literatur*, p. 616; Regestes 1022 = V. Grumel, *Les registres du patriarche de Constantinople*, I: *Les actes des patriarches*, fasc. 1-3, Le patriarche byzantin, ser. 1, Kadiköy-Istanbul, 1932, 1936; Bucharest, 1947, and V. Laurent, fasc. 4, Paris, 1971; fasc. 1, 2nd ed., Paris, 1972; L. Allatius, *De Ecclesiae occidentalis et orientalis perpétua consensione*, Cologne, 1648, pp. 1153-1160 cartea 3, cap. 13, nr. 15; cf. S. Salaville, *Une explication du patriarche Michel l'Oxite (1143-1146) sur la formule de consécration eucharistique*, in „EO”, vol. 16 (1913), pp. 289-291. Acest text este exploatat cu privire la epicleză și de M. Jugie, *Theologia dogmatica Christianorum orientantium ab Ecclesia catholica dissentium*, III, Paris, 1930, pp. 279-281.

¹¹⁷Michael the Oxite, Περὶ τῆς ὑπαλλαγῆς τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγιασμάτων τοῦ Χριστοῦ (= Regestes 1022), in Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ed. M. I. Gedeon, Constantinopol, 1911, I.1:40.4-10: Ἐπεὶ δὲ μὴ μόνον οἱ τοῦ βῆματος, ὠσπερ νῦν, ἀλλὰ καὶ πάντες ὁμοῦ ταῖς χερσὶ τὸν οὐρνιακὸν ἀρτον δεζόμενοι, χεῖλεσὶ τε περιπτυσσόμενοι καὶ ὀφθαλμοῖς ἐπιτιθέντες, οὕτω αὐτὸν ἦσθιον, καὶ τοῦτο πρὸς τὸ εὐσχημονέστερον ἡ Ἐκκλησία διορθουμένη λαβίδι νῦν ἄπασιν ἢ τῇ χειρὶ τοῦ ἀρχιερέως, ἄνευ καὶ τοῦ κλήρου, τῆς ζωοποιοῦ τροφῆς μεταδίδωσιν...

¹¹⁸Cf. R.F. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, IV: *The Diptychs*, in „OCA”, Vol. 238 (1991), p. 146.

6. *Teodor Balsamon* (cca 1130/1140-d. post-1195). Canonistul bizantin Teodor Balsamon al Constantinopolului, comentând asupra canonului 101 al conciliului „Quinisext” din Trullan (691/692 d.Hr.)¹¹⁹, remarcă faptul că, în ciuda conciliului, „unele biserici” (εν τίσιν εκκλησίαις) au abandonat vechiul obicei de a da împărtașania credincioșilor în mână, pe care canonul de la Trulan l-a hotărât a fi continuat (μεταδίδοται τοις λαοικοίς το άγιον σώμα του Χριστου, και ουκ εγχειριζεται τούτοις κατα την του κανόνοσ περιληψιν)¹²⁰. După cum deduce Braun, dacă doar *unele biserici* nu l-au mai continuat atunci, aparent, până în vremea lui Balsamon, nu toate îl abandonaseră¹²¹.

7. *Tratatul nestorian anonim* (secolul al XII-lea). Un tratat polemic nestorian anonim din secolul al XII-lea, *Liber demonstrationis de vera fide*, reprezintă un punct de acuzație împotriva melchiților – adică, a bizantinilor – și a iacobiților conform căruia nu mai administrează potirul separat credincioșilor¹²².

III. Sursele liturgice bizantine

În sursele liturgice declarate ale ritului bizantin – textele euclogiilor sau traducerile și comentariile lor liturgice – împărtașirea prin intinție apare pentru prima dată în secolul al XI-lea, deși folosirea linguriței este atestată abia din al XII-lea.

1. *Codexul sinait georgian 89* (secolul al XI-lea). Deși cel puțin o sursă greacă din Palestina, Anastasie Sinaitul (d. post-700), mărturisește în secolul al VII-lea despre împărtașirea prin intinție (vezi secțiunea B.I.3 mai sus), în uzul ritului bizantin practica nu o descoperim decât abia patru secole mai târziu. Redactarea georgiană timpurie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur care se regăsește și în codexul sinait georgian 89 din secolul al XI-lea reprezintă, aparent, primul text liturgic care mărturisește, în mod clar, despre împărtașirea prin intinție într-o liturghie bizantină¹²³. Cu toate acestea, în mod surprinzător, prezbiterul care slujește este cel care se împărtașește în acest fel, conform rubricii – „iar el să intină

¹¹⁹ Joannou, *Discipline*, 1.1:237-239 = Mansi 11:985-988.

¹²⁰ PG 137, col. 865.

¹²¹ Braun, *Altargerät*, p. 274.

¹²² BO 111.1:305, citat în Braun, *Altargerät*, p. 276.

¹²³ Jacob, *Deux formules*, pp. 36-37.

[afunde - n.trad] o părticică în Sânge și să o pună pe disc și să ceară iertare de la oameni și să se împărtășească cu ea zicând: «Lăuda-voi pe Domnul Dumnezeu» până la «în veac, și în veacul veacului» (Psalmi 144/145)¹²⁴. După cum notează Iacob, din moment ce nu există nici o mențiune despre linguriță, preotul, fără îndoială, nu punea întreaga părticică în potir, ci doar înmuia o porțiune din ea în Scumpul Sânge¹²⁵. Deși rubricile acestei versiuni georgiene nu prescriu metoda de împărtășire pentru laici, este probabil ca și ei să o fi primit prin intinție.

Din moment ce împărtășirea clericilor cu ambele forme deodată, prin intinție, nu se mai regăsește nicăieri în ritualul de împărtășire bizantin al clericilor, Iacob propune că această uzanță ivireană s-ar putea să fi fost un obicei siro-palestinian¹²⁶. În această vreme, în Țara Sfântă, se aflau călugări georgieni, dintre care unul a copiat acest manuscris în Ierusalim, după cum indică un al doilea colofon¹²⁷. Proveniența orientală a acestui manuscris este trădată și de numeroasele „orientalisme” din formulele liturgice¹²⁸, precum cele descoperite în revizuirea italiană veche a liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur¹²⁹. Mai mult, Palestina nu este doar zona unde descoperim pentru prima dată practica împărtășirii clericilor prin intinție (vezi secțiunea B.I.3, mai sus). Ea a fost și leagănul tradiției siriene apusene, unde folosirea linguriței pentru împărtășirea clericilor continuă și astăzi.

2. *Trei euchologii Reggio-Messina din secolul al XII-lea*. Rubricile referitoare la împărtășire a trei codice înrudite cu Evhologhionul *Siculo-Calabrian* din secolul al XII-lea – *Grottaferrata Γβ II* (fol. 20r-v),

¹²⁴ A. Jacob, *Une version géorgienne inédite de la Liturgie de S. Jean Chrysostome*, in „Le Muséon”, vol. 77 (1964), p. 115: „Et unam particulam sanguini intingat et super patenam deponat et a populo veniam petat et ilia communicet et dicat: Exaltabo te, Domine deus meus usque Ad saeculum et a saeculo in saeculum”.

¹²⁵ Jacob, *Deux formules*, p. 37.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ Jacob, *Versión géorgienne*, p. 68.

¹²⁸ *Ibidem*, pp. 78-85; A. Jacob, *Histoire du formulaire grec de la Liturgie de Saint Jean Chrysostome*, Ph.D. diss., Louvain, 1968, pp. 220-221, 387-391. Cf. Taft, *Great Entrance*, pp. xxxii, 72, 174-175, 345-346.

¹²⁹ Jacob, *Histoire du formulaire*, pp. 63-196, 207-208, 499 ff; *idem*, *La tradition manuscrite de la Liturgie de S. Jean Chrysostome (VIIe-XIIe siècles)*, în „Eucharisties d’Orient et d’Occident”, II, *Lex orandi* 47, Paris, 1970, 114 ff, pp. 137-138; Taft, *Great Entrance*, pp. xxxii, 129, 174-175, 254, 273-275, 296, 345-349, 371-372, 406-407.

Vatican gr. 1811, datat pentru 1147 d.Hr. (fol. 87v), și *Oxford Bodleian Auct. E.5.13* (fol. 22v) – atestă despre clerul inferior și slujitorii laici că încă primeau darurile sfinte de pâine și vin separat, chiar dacă nu mai primeau pâinea în mâini, ci li se punea în gură de către preot¹³⁰.

3. *Trei comentarii liturgice târzii*. Lingurița de împărtășire nu se regăsește în lunga listă de mobilier, veșminte, vase și alte obiecte enumerate și explicate de Sfântul patriarh Gherman I (715-730), în *Historia ecclesiastica*, versiunea latină ușor extinsă a aceluiași document a lui Anastasie Bibliotecarul din 869-870¹³¹. De fapt, nici unul din comentariile liturgice nu menționează lingurița de împărtășire până la *Commentarius liturgicus* 5, din secolul al XII-lea, al lui Pseudo-Sofronie al Ierusalimului¹³² și la *De sacra liturgia*, atribuită patriarhului Ioan al IV-lea Postitorul (582-595), însă, în realitate, o compilație-rezumant, care datează nu mai înainte de secolul al XIV-lea și care este bazată pe redactarea medievală interpolată de mai târziu *Historia ecclesiastica*¹³³ a lui Gherman (care, vă amintiți, nu menționează lingurița)¹³⁴. De pildă, textul Pseudo-Postitorului spune că „Împărtășirea cu ajutorul linguriței închipuie cleștele lui Isaia (τήν τοῦ Ἰσαίου λαβίδα) prin care a fost primit cărbunele din cer”¹³⁵, o temă care se regăsește tocmai din 392 (cca) în Omilia 16, 36-38 a lui Teodor de Mopsuestia¹³⁶. În Bizanț, o descoperim la anul 730 (cca) în textul-Ur al lui Gherman, însă nu ca referință la linguriță, ci ca o imagine a mâinii preotului care ține Trupul lui Hristos în timpul Euharistiei¹³⁷.

Aceste texte sunt interesante doar în aceea că ele atribuie linguriței simbolismul cleștelui serafimic care poartă cărbunele cesc care curăță buzele lui Isaia din Isaia 6, 6-7 (LXX):

¹³⁰ Pentru proveniența acestor manuscrise, vezi Jacob, *Histoire du formulaire*, p. 417.

¹³¹ N. Borgia, *Il commentario liturgico di S. Germano Patriarca Costantinopolitano e la versione latina di Anastasio Bibliotecario*, Studi liturgici 1, Grottaferrata, 1912, pp. 10-20.

¹³² PG 87.3, col. 3085b; cf. comentariul 3, PG 87.3, col. 3084c; Bornert, *Commentaires*, pp. 210-211.

¹³³ Bornert, *Commentaires*, pp. 128-142, în special, pp. 135-136.

¹³⁴ PG 98, cols. 383-454.

¹³⁵ *Spicilegium Solesmense*, ed. J. P. Pitra, 4 vols., Paris, 1852-1858; repr. Graz, 1963, IV, p. 442.

¹³⁶ Tonneau and Devreesse, *Les homélies* (ca mai sus, nota 25), pp. 591-595; Mingana, *Commentary* (ca mai sus, nota 25), pp. 118-220.

¹³⁷ Borgia, *Il commentario*, p. 37; St. Germanus of Constantinople, *On the Divine Liturgy*, Greek text with translation, introduction and commentary by P. Meyendorff, Crestwood, 1984, pp. 94-97.

Atunci unul dintre serafimi a zburat spre mine, având în mână sa un cărbune, pe care îl luase cu cleștele de pe jertfelnic (ὄν τῆ λαβίδι ἔλαβεν ἀπὸ τοῦ θουσιαστηρίου). Și l-a apropiat de gura mea și a zis: «Iată s-a atins de buzele tale și va șterge toate păcatele tale, și fă-rădelegile tale le va curăți».

Acest simbolism mult mai timpuriu al Euharistiei se află, fără îndoială, la originile numelui λαβίς (mâner, toartă, forceps, clește) pentru lingurița de împărtășire și nu mult mai întâlnitului κοχ-λιάριον (latină, cochlear[is])¹³⁸.

Un alt comentariu datat nu mai târziu de secolul al XIII-lea, o adaptare poetică a lucrării *Protheoria*¹³⁹ (cca 1085-1095), atribuită în mod greșit lui Mihail Psellos¹⁴⁰, face trimitere la pâinea sfințită ca fiind așezată în potir înainte de împărtășire: τὰ δε δίσκω λειπόμενα, το μεν προσφέρει τύτον τῶν ἀτελῶν, ὁ τίθεται πάλιν ἐν ποτηρίῳ... τό δε αὐ τέταρτον πέφυκε τοῦ λαοῦ κοινωνία¹⁴¹. Deși textul nu menționează folosirea linguriței pentru administrarea împărtășirii, practica pe care o descrie o implică din necesitate.

4. „*Diataxeis*” și *euchologiile din secolele XII-XIII*. Printre primele manuscrise de *euchologii* cu rubrici care să menționeze explicit împărtășirea cu lingurița prin intincție sunt *Barberini gr. 316*, un manuscris din Calabria sau regiunea Messina¹⁴² din secolul al XII-lea, *Sinai gr. 1020*¹⁴³ din secolul al XII-lea și *Esphigmenou 34* (1306 d.Hr.)¹⁴⁴. În *diataxeisul* liturghiei prezbiterale, împărtășirea cu lingurița este prima dată menționată în codexul *Athens Ethnike Bibl. 662*, din secolul al XIII-lea, cel mai vechi *diataxis* prezbiteral complet care se mai păstrează¹⁴⁵. După aceea, rubricile care se referă la folosirea

¹³⁸ Braun, *Altargerät*, p. 278.

¹³⁹ Bornert, *Commentaires*, pp. 207-210.

¹⁴⁰ A. Jacob, *Un opuscul didactique otrantais sur la Liturgie eucharistique: l'adaptation en vers, faussement attribuée à Psellos, de la Protheoria de Nicolas d'Andida*, in „RSBN”, n.s., vol. 14-16 (1977-1979), pp. 161-178; cf. p. 177 pentru dată.

¹⁴¹ P. Joannou, *Aus den inderierten Schriften des Psellos: das Lehrgedicht zum Meßopfer und der Traktat gegen die Vorbestimmung der Todesstunde*, in „BZ”, Vol. 51 (1958), 9, verses 240-244.

¹⁴² Jacob, *Deux formules*, pp. 37-38.

¹⁴³ Dmitrievskij, *Opisanie*, II, p. 145.

¹⁴⁴ *Ibidem*, II, p. 269.

¹⁴⁵ Trempelas, *Λειτουργίαι*, p. 13.

linguriței au devenit standarde în *diataxeisul* Euharistiei prezbiterale¹⁴⁶. Și, în general, din secolul al XII-lea încoace, lingurița de împărțășire începe să apară în mod obișnuit în rubricile evhologhi-oanelor și a altor surse.

Adaptarea Otratan a lui Leon Tuscan (secolul al XIII-lea). Se poate observa această schimbare a intinției reflectată în adaptarea Otratan din secolul al XIII-lea a versiunii latine a liturghiei hrisostomiene realizată de Leon Tuscan între 1173 și 1178 pe baza unor surse constantinopolitane¹⁴⁷. Versiunea originală a lui Tuscan prefațase împărțășirea laicilor cu o rubrică care pur și simplu instruește că ultimul diacon care primește împărțășania pune potirul înapoi pe altar, acoperindu-l și chemându-i pe oameni să se împărțășească:

Sed qui postremo communicavit *Iar ultimul diacon care se împăr-*
diaconus reportat super altare calicem *tășește pune potirul înapoi pe altar, îl*
et operit et dicit populo: Accedite.^a *acoperă și spune: „Aproiați-vă!”*

^a A. Jacob, *La traduction de la Liturgie de S. Jean Chrysostome par Léon Toscan. Édition critique, „OCP”, vol. 32 (1966), p. 160.*

Redactarea Otratan în codexul *Karslsruhe Ettenheimmunster 6*, din prima jumătate a secolului al XIII-lea, modifică această rubrică:

Et qui postremo communicavit di- *Iar ultimul diacon care se împăr-*
aconus ponit restantes portiones a pa- *șește pune în potir particilele de pe*
tena in calicem et operit eas et dicit ad *disc, le acoperă și spune: „Cu frică de*
populum: Cum timore dei accedite.^a *Dumnezeu, apropiați-vă!”*

^a A. Jacob, *La traduction de la Liturgie de S. Basile par Nicolas d'Otrante*, in „Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome”, vol. 38 (1967), p. 105.

Redactarea Otratan a liturghiei hrisostomiene în același manuscris oferă aceeași glosă în greacă.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Vezi manuscrisul *diataxis*-ului din secolul al XIII-lea din biblioteca privată Dmitrievskij: Dmitrievskij, *Opisanie*, III, pp. 120-121; de asemenea, sinodul de la Moscova din sec. XIII-XIV gr. 275 (381), din secolele XIV-XV *Vatican gr. 573*, din secolele XV-XVI *Sabas 305/St. Petersburg 423*, toate în N.F. Krasnosel'cev, *Materialy dlja istorii cinoposledovaniija Liturgiisv. Ioanna Zlatoustago*, Kazan, 1889, p. 28, 92, 113.

¹⁴⁷ Jacob, *Deux formules*, p. 38.

¹⁴⁸ R. Engdahl, *Beiträge zur Kenntnis der byzantinischen Liturgie*, Berlin, 1908, p. 32; cf. Jacob, *Deux formules*, p. 38.

6. *Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347-1354)*. Împăratul Ioan al VI-lea Cantacuzino, în opera sa *Histories*, I, 41, care descrie modul de împărțire a împăratului, afirmă că, după ce primește sfântul Trup în mâinile sale, „se împărțesește cu Sângele dătător de viață, nu cu lingurița, ca oamenii obișnuiți (οὐ λαβίδι, ἀθάπερ οἱ πολλοί), ci chiar din potir în același fel ca preoții”¹⁴⁹. Asta înseamnă că oamenii obișnuiți încă primeau darurile separat, prima dată sfânta pâine, apoi Scumpul Sânge din potir cu o linguriță? Deși textul permite o asemenea interpretare, posibilitatea neputând fi exclusă *a priori*, o asemenea practică la o dată atât de târzie ar contrazice o altă mărturie, de mai devreme, privind existența deja în această vreme a împărțirii cu ambele daruri deodată, prin intincție.

7. *Ulrich von Richental la conciliul de la Konstanz (1414-1418)*. Dovezile prezentate mai sus arată că bizantinii n-au folosit niciodată lingurițele de împărțire decât pentru a împărți pe laici prin intincție? Din nou, Joseph Braun, specialistul recunoscut în veșminte, vase și alte accesorii liturgice, este apodictic:

„Din momentul introducerii în ritul grec, [lingurița] a fost întotdeauna folosită cu același scop și în același fel în care încă este folosită, adică pentru distribuirea clerului inferior și laicilor – cu excepția împăratului care bea Sfântul Sânge din potir precum clerul superior – a părțicelilor sfințite de pâine așezate în Sfântul Sânge înainte de împărțire și, astfel, îmbibate cu el. N-a servit niciodată doar la distribuirea Sfântului Sânge...”¹⁵⁰

Braun face declarații exagerate. Ulrich von Richental (d. 1437), în cronică sa cu referire la conciliul de Konstanz, descrie Euharistia săvârșită acolo de un preot ortodox în anturajul lui Grigore Țambac de Târnovo, Bulgaria. Grigorie, care era arhiepiscop de Kiev și președinte al delegației la conciliu din partea Bisericii Ruse, asista la slujbă. Ulrich, un latin, era în mod evident nefamiliar cu ritualul bizantin, relatarea sa nefiind întotdeauna pe deplin exactă, însă el descrie lucrurile așa cum le-a văzut.

Între particularitățile care i-au atras atenția este folosirea linguriței în ritualul de împărțire. După ce preotul și diaconul au

¹⁴⁹ Ioannes Cantacuzenus, *Historiarum libri IV*, ed. L. Schopen, 2 vols., Bonn, 1878-1880, I, p. 202.

¹⁵⁰ Braun, *Altargerät*, pp. 270-271.

luat sfânta pâine, el continuă în germana sa medievală târzie, spunând:

1. Do nam der ewangelier und halt den kelch und nam der dritt mit dem löffel usser dem kelch und gabs dem priester. Der auß es uß dem löffel. 2. Darnach, do namen sy den win und wasser mit dem löffel uß dem kelch und trunkend das usser dem löffel, da sy den kelch nit uffhubend.^a

1. Apoi diaconul a ridicat și a ținut potirul și a luat din potir de trei ori cu lingurița și i-a dat preotului, care a consumat din linguriță. 2. După aceea, cu lingurița, ei au luat vin și apă din potir și le-au băut cu lingurița, întrucât n-au ridicat potirul.

^a M. R. Buck, ed., *Ulrichs von Richental Chronik des Constanzer Konzils, 1414 bis 1818*, Stuttgart, 1882; repr. Hildesheim, 1962, p. 140.

Observăm aici pe diacon servind pe preot cu împărtășanie, cu vinul sfințit, cu ajutorul linguriței (1), urmând, presupun eu, o descriere a consumării Euharistiei după împărtășire, de asemenea tot cu lingurița (2)¹⁵¹. Aparent, ei n-au luat – poate nu le era la îndemână – potirul în mâini ca să bea din el. Ulrich, uimit de mărimea potirului, l-a descris mai încolo în relatarea sa drept „ain silbren, vergülten kelch... der wol als groß was, als unBer kelch dry” (un potir din argint, împodobit... care era de trei ori mai mare decât potirul nostru)¹⁵².

Ulrich mai oferă un argument împotriva saltului de la existența lingurițelor de împărtășire la concluzia că acestea au fost întotdeauna folosite numai în modul în care sunt folosite astăzi. Aici, lingurița este folosită de cler pentru a se împărtăși din potir. Astfel, întrebuintările liturgice posibile ale lingurițelor nu sunt nicidecum limitate la obiceiul bizantin de astăzi de împărtășire prin intincție.

¹⁵¹ Aici, sunt de acord cu interpretarea lui R.C. Miron, *Als man ain käß versucht: Ulrich von Richentals Beschreibung einer orthodoxen Liturgie auf dem Konzil von Konstanz*, in „Orthodoxes Forum”, vol. 1 (1987), pp. 69-70, rândurile 72/74. Apropos de remarcă lui Miron (p. 60), că această sursă a primit puțină atenție în *Fachliteratur*, el ignoră faptul că deja din 1975 am citat-o în mod considerabil în Taft, *Great Entrance*, p. 209, cf. 388, și, din nou, în *Water into Wine* (mai sus, nota 55), p. 335.

¹⁵² Buck, *Chronik*, p. 138.

IV. Lingurițele de împărtășire în iconografia bizantină

Nu voi încerca să analizez toate descrierile artistice bizantine posibile ale lingurițelor de împărtășire. Suntem interesați doar de apariția și răspândirea lor inițială. Însă, mai întâi, un cuvânt de atenționare: mai cu seamă aici, argumentul tăcerii [surselor – n.trad.] nu este valid. Formele de artă, precum genurile literare sau mâna copistului, pot fi arhaizante, păstrând modele care nu reflectă uzul actual: icoanele moderne continuă să descrie sfinți episcopi în veșminte arhieresti care nu mai sunt în uz. Paradigma clasică o reprezintă scena Împărtășirii Apostolilor care a continuat să ilustreze împărtășirea în mână mult timp după ce lingurița a intrat în uz¹⁵³. Acest lucru este evident în mod special în mozaicul din absida bisericii Sfântului Arhanghel Mihail din Kiev (cca 1108), unde Iisus este descris de două ori în mod obișnuit, așezând pâinea sfințită în mâinile apostolilor și dându-le să bea din pahar – în timp ce pe altar se află o lingurița de împărtășire!¹⁵⁴ Deci, absența lingurițelor din scenele euharistice nu dovedește nimic.

Însă, sursele iconografice care ilustrează lingurițele confirmă ceea ce observăm mai sus din dovezile textuale. De la începutul secolului al X-lea avem reprezentări plastice clare ale folosirii unei lingurițe pentru a administra credincioșilor împărtășania. Într-o scenă din Pseudo-Sofronie, *Vita S. Mariae Aegyptiae* 33-40¹⁵⁵, care

¹⁵³ Sharon Gerstel m-a informat că fresca din secolul al XIV-lea a acestei scene din biserica Mihailo a mănăstirii din Lesnovo, între Kratovo și Zletovo în Macedonia slavă, descrie împărtășirea Sfântului Petru cu o linguriță și, de asemenea, în scena repictată în absida Hilandarului din Muntele Athos. Acestea sunt singurele exemple de ilustrare a linguriței de împărtășire în frescele Împărtășirii Apostolilor. Vezi S. Gerstel, *Monumental Painting and Eucharistic Sacrifice in the Byzantine Sanctuary*, Ann Arbor, Mich.: University Microfilms, 1994, p. 151. Deși nu am reușit să găsesc o fotografie a acestei fresce, chiar și în Princeton Index of Christian Art, este descrisă de M.N.L. Okunev, *Lesnovo*, în „L'art byzantin chez les slaves: Les Balkans”, 1.2, Orient et Byzance 4, Paris, 1930, p. 227: „dans l'abside, se trouve la représentation habituelle de l'Eucharistie... sur les deux côtés de l'autel, deux Christ: le Christ de gauche donne la communion avec la cuiller à Pierre, qui s'avance vers lui à la tête de cinq autres apôtres; le Christ de droite met le pain dans la main de l'apôtre Paul, et tient dans sa main gauche une patène plate”.

¹⁵⁴ Îi sunt recunoscător lui John Cotsonis pentru că mi-a indicat asta în noua ediție a V.N. Lazarev, *Istoriya visantijskoj zivopisi: Tablici*, Moscow, 1986, pl. 285.

¹⁵⁵ PG 87.3, cols. 3720-3725 (= CPG 7675) = BHG 1042.

va deveni extrem de populară în Răsărit și Apus, Sfântul Zosima al Palestinei este ilustrat împărtășind pe desfrânata convertită și pustnica din deșertul iudeu, pe Sfânta Maria Egipteanca, pentru ultima dată înainte să moară. În reprezentările bizantine ale acestei scene, Sfântul Zosima o împărtășește cu Sfintele Taine cu ajutorul unei lingurițe¹⁵⁶. În primele exemple, frescele din bisericile de piatră ale Capadociei, descoperite de renumitul profesor Guillaume de Jerphanion, S.J., de la Institutul Oriental Pontifical, se află în absida Noii biserici Tokali Kilise (cca 940/950-963 d.Hr.) și în capela Kiliçlar Kilisesi 31 (cca 900 d.Hr.)¹⁵⁷. Scena este ilustrată și în frescele din Yanli Kilise din apropiere de Ilhara, Capadocia, din a doua jumătate a secolului al XI-lea¹⁵⁸; într-o miniatură din codexul *Paris suppl. gr. 1276* (fol. 95r) din secolul al XII-lea¹⁵⁹; și este populară în special în programele iconografice cipriote începând cu secolul al XII-lea¹⁶⁰.

¹⁵⁶J.D. Ștefănescu, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Brussels, 1936, pp. 126-127 și pl. LXXXIII.

¹⁵⁷De Jerphanion, *Églises rupestres*, 1.1:256, 1.2:313, 325 and n. 3; pi. 59 (4), 85 (4); also A. Wharton Epstein, *Tokali Kilise: Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*, DOS 22, Washington, D.C., 1986, pp. 68, 83, și fig. 104; cf. pp. 29-32 pentru datarea frescelor de la Tokali Kilise New Church. Îi sunt recunoscător lui Natalia Teteriatnikov, custode al resurselor vizuale de la Dumbarton Oaks, pentru inițierea mea în tainele Indexului Princeton al Artei Creștine, punându-mi la dispoziție propriile fotografii făcute la Tokali Kilise, asistând și în alte feluri cercetarea desfășurată asupra dovezilor vizuale privind lingurițele bizantine de împărtășire.

¹⁵⁸N. and M. Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dagi*, Paris, 1963, pp. 91-92 and fig. 21; date from M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, 3 vols., Recklinghausen, 1967, III, plan LVII.

¹⁵⁹Milojčić, *Silberlöffel*, pl. 19.1; H. Leclercq, *Communion (Rite et antienne de la)*, in „DACL” 3.2:2438.

¹⁶⁰Se regăsește în fresce din secolul al XII-lea din Asinou, Souskiou, Lagoudera; din secolul al XIV-lea la Panagia Amasgou la Monagri și St. Demetrianos la Dhali; din secolul al XV-lea la Platanistassa; și în anumite biserici de mai târziu: M. Saccopoulo, *Asinou en 1166 et sa contribution à l'iconographie*, Bibliothèque de Byzantion 2, Brussels, 1966, pp. 66-68; A. and J. Stylianos, *The Painted Churches of Cyprus*, Stourbridge, 1964, passim, esp. 56-57, pls. 18-19 (Asinou); pentru Monagri: S.A. Boyd, *The Church of the Panagia Amasgou, Monagri, Cyprus, and Its Wallpaintings*, with architectural drawings by R. Anderson and appendices by V. Jensen, L. Majewski, and A. Seltman, in „DOP”, vol. 28 (1974), 323-324 and fig. 56. Îi sunt recunoscător lui Susan Boyd pentru multele sale corecturi ale primei variante a acestei secțiuni și pentru aducerea în atenția mea a acestei literaturi și a materialului iconografic. Scena este pictată și în frescele din secolul al XVI-lea ale mănăstirilor Dochiaru din Muntele Ahhos (Saccopoulo, *Asinou*, p. 68), Varlaam, Meteora (Milojčić, *Silberlöffel*, pl. 20.1).

Deci, lingurița de împărtășire este ilustrată în frescele capadociene din secolul al X-lea, Jerphanion afirmând că sub influență siriană, Capadocia s-ar putea să fi primit lingurița de împărtășire înaintea Bizanțului¹⁶¹, unde folosirea unei lingurițe la împărtășire este atestată fără echivoc abia din secolul al XI-lea (vezi secțiunea B.II.3, mai sus).

Cu toate acestea, după cum Freestone a remarcat, cu mult timp înainte, scena cu Sfânta Maria Egipteanca este o ilustrare a ceea ce el numește „împărtășire clinică” – adică, viaticum sau Sfintele Taine pentru cei bolnavi, în afara liturghiei, un exemplu de împărtășire prin intinție cu mult înainte ca uzul intinției să devină general¹⁶². Însă, această obiecție nu poate fi lansată și împotriva altei ilustrări, de data aceasta o miniatură din manuscrisul psaltirii de la Vatican gr. 752 (cca 1058/1059), care îl arată pe Sfântul Silvestru împărtășind înaintea altarului – deci, în circumstanțe ordinare, în timpul unei liturghii – cu ceea ce pare să fie o linguriță¹⁶³.

V. Cataloge de odoare bisericești bizantine

Catalogele existente cu odoare bisericești bizantine confirmă informațiile culese din sursele de mai sus¹⁶⁴. Nimeni nu poate fi niciodată sigur că listele descriptive sunt complete. Lingurițele, la urma urmei, au fost printre cele mai puțin semnificative odoare bisericești bizantine păstrate în *skeuophylakion* sau în tezaurul unei biserici, astfel încât argumentul tăcerii surselor nu va funcționa

¹⁶¹ De Jerphanion, *Églises rupestres*, 1.1:258 n. 2.

¹⁶² Freestone, *The Sacrament Reserved*, 146. Vezi și notele 78 și 101, mai sus.

¹⁶³ I. Kalavrezou, N. Traboulia, and Sh. Sabar, *Critique of the Emperor in Vatican Psalter gr. 752*, in „DOP”, vol. 47 (1993), p. 213 (pentru dată, 197), și pl. 23 (fol. 193v at Ps. 62). Îi mulțumesc Nataliei Teteriatnikov pentru că mi-a adus în atenție această ilustrată. Încă mai târziu, în 1600, o miniatură din manuscrisul cretan Vatican gr. 2137 oferă un alt exemplu în care preotul este în mod clar descris înaintea Sfințelor Uși administrând împărtășania din potir cu o linguriță cu mâner lung: P.A. Vocotopoulos, *Oi Mikroygra files enos Kρητικou Χειρογραφοy του 1600*, „Δελτ. Χρισ. Αρχ. Επ.”, ser. 4, 13 (1985-1986), p. 204, pl. 9. Îi sunt recunoscător Prof. Vocotopoulos pentru că mi-a oferit un extras din studiul său.

¹⁶⁴ Datorez majoritatea referințelor din această secțiune lui Mango, *Art* (ca mai sus, nota 42), pp. 37-38; G. Majeska, *Notes on the Skeuophylakion of St. Sophia*, in press in „VizVrem”. Îi mulțumesc Prof. Majeska pentru că mi-a oferit o copie a lucrării sale.

mai bine aici decât ar face-o în altă parte. Astfel, nu putem conchide nimic din faptul că lingurițele nu sunt enumerate în lista entuziastă de vase și obiecte din *Narratio de S. Sophia* 23-25, o relatare anonimă și semilegendară din secolele VIII-IX a construcției unei biserici¹⁶⁵, nici în lista de obiecte prețioase oferită de pelegrinul rus Antonie din Novgorod, la anul 1200 d.Hr., care a fost mai interesat de moaște și minuni decât de ceva atât de banal precum sunt lingurițele¹⁶⁶. Același lucru este adevărat și în cazul altor descrieri disponibile ale tezaurilor Marii Biserici¹⁶⁷. Însă, un testament sau un inventar (βρεβιον, βρεβιον, βρεβιον; în latină *breve*, *brevariium*¹⁶⁸) este, ca intenție cel puțin, complet, iar cele existente, toate din al doilea mileniu, oferă mărturii adecvate cu privire la larga folosire a lingurițelor bisericești – deși nu întotdeauna pentru a împărtăși – până la acea vreme:

„*Vita*” georgiană a Sfinților Ioan și Eutimie (ante-1044)¹⁶⁹. George al III-lea Mtac’mindeli („aghioritul” cca 1009 – d. 1065), al VIII-lea egumen al Ivironului (cca 1044-1056), în a sa *vita* 16-17 a sfinților aghioriți ivireni Ioan (d. 1002) și a fiului său Eutimie¹⁷⁰, ctitorii și

¹⁶⁵ T. Preger, *Scriptores orwinum Constantinopolitanarum*, Teubner, scriptores Graeci, Leipzig, 1901, pp. 99-102; Mango, *Art*, pp. 100-101.

¹⁶⁶ Kh. M. Loparev, ed., *Kniga palomnik: Skazanie mest svjatykh vo Caregrade Antonija Arkhiepiskopa Novgorod-skago v 1200 godu*, PPSb 51 = 17.3, St. Petersburg, 1899, pp. 2-94; Traducerea franceză în Mme. B. (= Sofija P.) de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Geneva, 1889, pp. 87-111; și M. Erhard, *Le Livre du Pèlerin d’Antoine de Novgorod*, in „Romania”, vol. 58 (1932), pp. 49-56 (traducerea lui Erhard nu este întotdeauna exactă).

¹⁶⁷ De exemplu, „Anonymous Mercati”, o traducere latină târzie de secol al XI-lea a descrierii grecești a Constantinopolului de la un moment anterior celei de a doua jumătăți ai aceluiași secol: S.G. Mercati, *Santuari e reliquie Costantinopolitane secondo il codice Ottoboniano latino 169 prima della Conquista latina (1204)*, in „Rend-PontificiaAcc”, vol. 12 (1936), pp. 133-156, retipărită în *idem*, *Collectanea Byzantina*, ed. A. Acconcia Longo, Bari, 1970, II, pp. 464-489. K.N. Ciggaar, *Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais*, in „REB”, vol. 34 (1976), pp. 211-267; pentru dată, 216-224; text, 245-263, aici, mai ales în 245-247.

¹⁶⁸ W. Nissen, *Die Diataxis des Michael Attaleiates von 1077: Ein Beitrag zur Geschichte des Klosterwesens im byzantinischen Reiche*, Jena, 1894, p. 69.

¹⁶⁹ Pentru data vieții vezi P Peeters, „Histoires monastiques géorgiennes”, AB 36-37 (1917-1919), 11-12; M. Tarchnsvili and J. Assfalg, *Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur*, ST 185, Vatican City, 1955, p. 171; G. Garitte, *Le témoignage de Georges l’hagiorite sur l’origine du «Barlaam» grec*, in „Le Muséon”, Vol. 71 (1958), p. 58.

¹⁷⁰ BHG 653, 2143.

primii doi egumeni ai Ivironului¹⁷¹, enumeră donațiile (16-17) și cărțile (25) oferite la sfârșitul secolului al X-lea Marii Lavre și altor mănăstiri. Vasele donate includeau „două potire mari din argint, un disc cu o linguriță, o steluță și o casetă de argint pentru moaște, toate împodobite cu aur”¹⁷².

Testamentul lui Eustatie Boitas (aprilie 1059). Testamentul lui Eustatie Boitas din Capadocia, un proprietar bogat de pământ în zona rurală, cu proprietăți în estul Asiei Mici, reprezintă cel mai vechi catalog existent de bunuri al unui aristocrat provincial bizantin¹⁷³.

Acest text, o adevărată oglindă a vieții unui membru ortodox generos și cu frică de Dumnezeu al aristocrației cu pământuri în proprietate, enumeră o moștenire timpurie a bisericii pe care Boitas o construise conținând *inter alia*, „Sfinte vase: un *diskopoterion*¹⁷⁴, o sită, o steluță, două lingurițe; un alt *diskos*, o cățuie, amândouă argintate”¹⁷⁵.

3. „*Diataxisul*” lui Mihail Attaleiates (martie 1077). *Diataxisul* senatorului, judecătorului, proprietarului de pământ și istoricului bizantin Mihail Attaleiates (1020/1030 – d. post-1085) este o antologie cu totul diferită, incluzând material autobiografic și istoria achizițiilor sale, precum și *typikonul* pe care l-a scris pentru ctitoriile sale monastice, mica mănăstire a lui Hristos cel Milostiv în Constantinopol și

¹⁷¹ Despre aceste persoane și lucrările lor, vezi Tarchnisvili and Assfalg, *Geschichte der kirchlichen georgischen Literatur*, pp. 126-174; cf. R.E. Taft, *Mt. Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite*, in „DOP”, vol. 42 (1988), pp. 184-186.

¹⁷² Versiunea latină: P. Peeters, *Histoires monastiques*, p. 25, nr. 16; originalul georgian: *Jveli kartuli agiographuli literaturis jeglebi*, ed. I. V. Abuladze et al., II, Tblisi, 1967; traducerea franceză, „Irenikon”, vol. 6 (1929), pp. 776-784; vol. 7 (1930), pp. 50-67, 181-196, 448-460.

¹⁷³ S. Vryonis, Jr., *The Will of a Provincial Magnate, Eustathius Boilas (1059)*, in „DOP”, vol. 11 (1957), pp. 263-277.

¹⁷⁴ Vryonis, *ibidem*, p. 267, traduce *δισκοποτήριον* drept „potir” bazându-se pe E.A. Sophocles, *Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods*, From B.c. 146 to a.d. 1100, 2 vols., New York, 1887, I, p. 387. V.H. Elbern, *Liturgische Geräte*, in „RBK” 5:723, oferă același sens. Însă, termenul este folosit pentru un set format din disc și potir: „ensemble composé du calice et de la patène”, potrivit lui D. Lecco, „Eclaircissements sur la liste des objets liturgiques”, in P. Lemerle, *Cinq études sur le X e siècle byzantin*, Le monde byzantin, Paris, 1977, p. 35. Asta este ceea ce pare să însemne aici și ceea ce cu siguranță înseamnă prima dată când este folosit în următorul catalog (nr. 3).

¹⁷⁵ P. Lemerle, „Le Testament d’Eustathios Boïla”, in *idem*, *Cinq études*, 24, lines 122-123; traducerea engleză adaptată după Vryonis, „The Will”, p. 267.

Xenodocheion în Rhaidestos, unde avea proprietăți¹⁷⁶. La *diataxis-typikon* este anexat un βρεβιον enumerând bunurile mănăstirii¹⁷⁷, inclusiv „un *diskopoterion* din argint împodobit, cu steluță, linguriță și sită”. Textul, apoi, continuă să descrie decorațiunile și inscripțiile de pe *diskos* și potir¹⁷⁸. Într-o listă ulterioară a obiectelor cumpărate după moartea ctitorului descoperim „un alt *diskopoterion* din argint împodobit cu o cruce în mijloc și inscripția „Luați, mâncați”; o sită din argint; o steluță și o linguriță”¹⁷⁹.

4. „*Typikonul*” lui Grigorie Pakourianos (decembrie 1083). *Typikonul* lui Gregorie Pakourianos pentru mănăstirea Backovo din Bulgaria¹⁸⁰ anexează rânduielii monastice un inventar al bunurilor modeste ale mănăstirii. Lista scurtă de vase bisericești include „o singură linguriță de argint”¹⁸¹.

5. *Catalogul mănăstirii Născătoarei de Dumnezeu Xylourgou* (1143 d.Hr.). Un catalog al mănăstirii Xylourgou enumeră „mijlocirea fără linguriță, asterisc și sită” (τὴν δέησιν χωρὶς λαβίδος ἀστερίσκου καὶ ἡτμοῦ [= ἡθοῦ])¹⁸². Expresia este cel puțin obscură – n-am nici o idee ce înseamnă δέησις în acest context, doar dacă nu reprezintă un sinonim local și rar pentru „slujbă”, în sensul modern al lui σεοβίσιω. Oricum, demonstrează că, până la această vreme, includerea unor asemenea instrumente într-un set de bază de vase bisericești era de așteptat. Același document menționează și lingurile de masă obișnuite κοχλιάρια¹⁸³.

¹⁷⁶ Vezi P. Gautier, *La Diataxis de Michel Attaliat*, in „REB”, vol. 39 (1981), pp. 11-16; P. Lemerle, „Le Diataxis de Michel Attaliat (mars 1077)”, in *idem*, *Cinq études*, pp. 67-112, despre *brebion*, 88-89; A. Kazhdan, *Michael Attaleiates*, in „ODB” 1:229; Nissen, *Diataxis*.

¹⁷⁷ O analiză detaliată a βρεβιον în Nissen, *Diataxis*, pp. 69-122.

¹⁷⁸ Gautier, *Diataxis*, p. 91, rândurile 1209-1210.

¹⁷⁹ *Ibidem*, pp. 127-129, rândurile 1173-1176.

¹⁸⁰ Vezi P. Lemerle, „Le Typikon de Grégoire Pakourianos (décembre 1083)”, in *idem*, *Cinq études*, pp. 115-191.

¹⁸¹ L. Petit, ed., *Le Typikon de Grégoire Pacourianos pour le Monastère de Pétritzos (Backovo) en Bulgarie*, *VizVrem* suppl. to vol. 11, St. Petersburg, 1904, p. 53.

¹⁸² *Akty russkago na Svojatom Afone Monastyrja Sv. Velikomucenika i Celitelja Panteleimona*, Kiev, 1873, p. 52. Despre ἡθμός sau sita pentru vin, vezi Lecco, *Éclaircissements*, p. 36, care citează pe Pseudo-Sofronie (secolul al XII-lea), in „Commentarius liturgicas”, Vol. 5, PG 87.3, col. 3985c. Pseudo-Sofronie, cel mai vechi comentator care menționează lingura (*loc. cit.*), spune „Sita este pentru ca nimic necurat să nu cadă în paharul divin” (Ἡθμός δια τό μή τι κοινον ἐμπεσειν εἰς τόν θειον κρατήρα).

¹⁸³ *Akty*, p. 58.

6. „*Typikonul*” episcopului Leon de Argos și Nauplion (1143 d.Hr.). În același an, *typikonul* episcopului Leon Anzas de Argos și Nauplion¹⁸⁴ pentru mănăstirea Preasfintei Născătoare de Dumnezeu pe care o ctitorise în Area menționează și lingurițele între vase¹⁸⁵.

7. *Catalogul tezaurului și bibliotecii mănăstirii Sfântul Ioan Evangelistul, Patmos* (1200 d.Hr.). Un alt catalog monastic, din Patmos, de la începutul secolului al XIII-lea, clasifică tezaurul în categorii clare: icoane sfinte; sfinte vase, pânze, mătasuri; cărți etc. În a doua categorie, cu vasele obișnuite, găsim enumerate cinci lingurițe¹⁸⁶ (λαβίδα).

8. *Inventarul „skeuophylakionului” Marii Biserici* (octombrie 1396). Singurul catalog existent al obiectelor ținute în *skeuophylakionul* Sfintei Sofia enumeră icoane, moaște, cruci și evanghelii pentru procesiuni, alături de o întreagă panoplie de pânze, veșminte și vase, inclusiv câteva tipuri de lingurițe: „două lingurițe, una din fildeș și una din chihlimbar; ...alte trei lingurițe din argint; și una pentru *myron* (η τοῦ μύρον) și o alta din aur cu decorațiuni din aur și argint”¹⁸⁷. „Lingurița pentru *myron*” s-ar putea să fi fost folosită pentru amestecarea complicatei formule a *myronului* în timpul preparării sau, s-ar putea să fi fost folosită pentru a lua din recipientul cu Sfântul Mir pentru mirungere (confirmare)¹⁸⁸. Mai încolo, întorcându-se, aparent, la ultima menționare a linguriței, textul adaugă „o sfântă linguriță din aur cu un disc atașat și placat cu aur și argint, care este enumerată mai sus la locul sfintelor lingurițe”¹⁸⁹.

¹⁸⁴ Fedalto, *Hierarchia*, I, p. 488.

¹⁸⁵ MM 5:188; cf. Nissen, *Diataxis*, p. 71 n. 5.

¹⁸⁶ C. Astruc, *L'inventaire dressé en septembre 1200 du Trésor et de la Bibliothèque de Patmos. Édition diplomatique*, in „TM”, vol. 8 (1981), p. 21; Ch. Diehl, *Le trésor de la bibliothèque de Patmos au commencement du 13e siècle d'après des documents inédits*, in „BZ”, vol. 1 (1892), p. 513. Secțiunea precedentă care enumeră icoanele este tradusă în Mango, *Art*, pp. 238-239.

¹⁸⁷ MM 2:566.

¹⁸⁸ *Myron*, sau crișma [Sfântul și Marele Mir - n.trad.], sfințit de patriarh în Joia Mare, reprezintă principalul ulei sacramental, folosit în binecuvântarea apei botezului și la Taina Mirungerii (Confirmării) care se administrează imediat după botez.

¹⁸⁹ MM 2:569: ἀγία λάβις κρούα μετά δέματος ἀργυροδιαχρούσου, ἥτις καὶ ἀνωθεν ἐργαφῆ ἐν τῷ τοπῶ των ἀγίων λαβίδων. Sensul exact al μετά δέματος (cu un lanț/legătură) nu este clar, dar singurul lanț sau legătură la o linguriță antică târzie este discul unde mânerul este legat de bol. Există numeroase ilustrații în Mundell Mango, *Silver*.

„Sfânta linguriță” probabil că o identifică ca fiind lingurița de împărțășire. Aceasta, împreună cu menționarea linguriței pentru *myron*, arată din nou că împărțășirea prin intincție n-a fost singurul fel în care lingurițele bisericești bizantine au fost întrebuințate.

Alte cataloage medievale, precum cele ale mănăstirii S. Pietro Spina din Calabria (cca 1135)¹⁹⁰ sau ale Născătoarei de Dumnezeu Eleousa (Veljusa) din apropiere de Strumica, în Macedonia (1449)¹⁹¹, nu enumeră vasele euharistice.

Concluzii

Evaluarea anterioară a tuturor dovezilor privind ultimele schimbări din ritualul de împărțășire bizantin al laicilor – cel puțin a tuturor dovezilor pe care le cunosc, încercând să fiu cât mai exhaustiv posibil – duce la următoarele concluzii:

Din secolul al VII-lea, vechea tradiției a împărțășirii în mână începe să se destrame, întrucât, în unele zone atât din Răsărit, cât și din Apus, practica intincției începe să se răspândească pentru împărțășirea laicilor. Începând cu secolul al IX-lea, descoperim în ritul bizantin dovezi ale aceluiași proces.

Deși lingurițele care ar fi putut avea un scop liturgic sunt de găsit în Siria începând cu secolul al VI-lea, nu există nici o dovadă la fel de veche pentru folosirea unor astfel de lingurițe în primirea sau administrarea împărțășaniei.

Lingurițele liturgice existau deja cu mult înainte de dovezile care ne descriu modul în care erau folosite, dovezile din Siria și Palestina dovedind că, inițial, s-ar putea ca ele să fi fost folosite pentru altceva decât practica bizantină de astăzi de împărțășire a laicilor prin intincție, cu cea mai veche dovadă clară a ritului bizantin care nu datează dinainte de începutul celui de-al doilea mileniu. Cel puțin un singur document târziu, relatarea lui Ulrich von Richental de la începutul secolului al XV-lea (vezi secțiunea B.III.7, mai sus), ne arată de fapt cum lingurița era folosită pentru împărțășirea clericilor bizantini din potir.

Folosirea unei lingurițe pentru primirea împărțășaniei prin intincție este descoperită pentru prima dată în Palestina, în secolul

¹⁹⁰ B. de Montfaucon, *Palaeographia Graeca*, Paris, 1708, pp. 403-407.

¹⁹¹ L. Petit, ed., *Le Monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine*, in „IRAIK”, vol. 6.1 (1900), pp. 118-124.

al VII-lea (vezi secțiunea B.I.3). În acest caz, în special, se pare că lingurița era folosită pentru împărțirea clerului superior; nu ni se spune cum primeau laicii împărțășania.

Sursele bizantine menționează lingurița liturgică începând cu a doua jumătate a secolului al IX-lea (vezi secțiunea B.II.2); însă, abia cu Humbert Romanul, la jumătatea secolului al XI-lea, descoperim o dovadă indubitabilă a folosirii ei pentru a distribui credincioșilor pâinea sfințită care fusese așezată în potir și astfel, intenționată cu vinul sfințit (vezi secțiunea B.II.3).

Până la mijlocul secolului al XI-lea, practica curentă a împărțășirii în ambele forme prin intincție, cu lingurița, devenise deja generală, însă nu devenise și universală. Unele surse arată că încă mai existau și alte moduri, diferite, de a o folosi. Potrivit patriarhului Mihail al II-lea (1143-1146), unii episcopi au continuat să dea împărțășania cu mâna (vezi secțiunea B.II.5). Balsamon, de asemenea, indică faptul că nu toate bisericile abandonaseră vechiul obicei de a da credincioșilor sfintele daruri separat și în mână (vezi secțiunea B.II.6).

Institutul Pontifical Oriental
Traducere de Pr. dr. Lucian-Mihăiță FILIP
și Diac. Mihail AFLOAREA